

ISSN: 1309 4173 (Online) 1309 - 4688 (Print)

Volume 6 Issue 6, p. 231-252, December 2014

Türkiye’de Milliyetçiliğin Arka Planı: Osmanlı’da Modernlik ve Milliyetçilik¹

The Background of Turkish Nationalism: Modernity and Nationalism in the Ottoman Empire

Yrd. Doç. Dr. Emre Yıldırım
Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi - Rize

Öz : Bu makale, Türkiye’de milliyetçiliğin ortaya çıkış süreci ve gelişimini konu edinerek, Türk milliyetçiliğinin doğru analiz edilebilmesi için, Osmanlı modernleşmesi, azınlıkların ayrılıkçı milliyetçiliği, Osmanlıcılık ve İslamcılık ideolojilerinin bir bütün olarak değerlendirilmesi gerektiği tezini ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Milliyetçilik, Osmanlı Modernleşmesi, Azınlıklar, Osmanlıcılık, İslamcılık, Türk Milliyetçiliği

Abstract: This article examines the emergence and evolution of Turkish nationalism and argues that in order to reach a satisfactory analysis of Turkish nationalism, Ottoman modernization, separatist nationalisms of minorities and the ideologies of Ottomanism and Islamism should be conjunctively evaluated.

Keywords: Nationalism, Ottoman Empire, Modernization, Minorities, Ottomanism, Islamism, Turkish Nationalism

Giriş

Türkiye’de milliyetçiliğin ortaya çıkış koşulları ve gelişimi üzerine odaklanan çalışmalara dair literatüre hâkim olan genel kabul, milliyetçiliğin, Osmanlı İmparatorluğu’nun son dönemlerinde yaşanan toplumsal dönüşümle, özellikle de on dokuzuncu yüzyıldan itibaren giderek artan bir yoğunlukta girilmiş olan modernleşme çabalarıyla paralel bir gelişme gösterdiğini gözler önüne sermiştir.² Türk milliyetçiliğinin doğru analiz edilebilmesi de Osmanlı modernleşme sürecine odaklanmayı gerekli kılmaktadır.

Osmanlı modernleşmesinin genel olarak incelendiği çalışmalar, kuramsal metinlerin, söylemlerin, ideolojilerin, fikri kalıpların, zihniyetlerin iç içe geçtiği, özellikle kavramsal karmaşanın had safhada yaşandığı düşünsel bir süreci takip eder. Fakat çalışmaların ortak noktası, yönetim merkezli modernleşmenin toplumsal alana getirdiği dönüşümler üzerinedir ve özellikle yapılmaya çalışılmasa da bu süreçlerde kimlik meselesinin geçirdiği dönüşümün izlerini taşır.³ Modernleşmeyle başat gelişen değişimler, siyasal, ekonomik, teknolojik gibi

¹ Bu makale, yazarın *Modern Cumhuriyetin Kimlik Arayışları: Kayıp Kimliğin Peşinde Mavi Anadoluçuluk Hareketi*, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2012 doktora tezinden geliştirilmiştir.

² Literatüre hakim olan bu görüşün işlendiği, burada yer verilemeyecek çok sayıda eserlerin arasında öne çıkan bazıları için bkz. Ezel Kural Shaw- Stanford J. Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye 2*, Çev. Mehmet Harmancı, E Yayınları, İstanbul 1994; Suavi Aydın, *Modernleşme ve Milliyetçilik*, Gündoğan Yayınları, İstanbul 2000; Süleyman Seyfi Öğün, *Modernleşme, Milliyetçilik ve Türkiye*, Bağlam Yayınları, İstanbul 2000.

³ Bu yaklaşımın klasik sayılan metinleri bağlamında birkaç örnek için bkz. Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yayınları, İstanbul 1998; Tark Zafer Tunaya, *Türkiye’nin Siyasi Hayatında Batılılaşma*

birçok alanda görüldüğü gibi; toplumsala, özel olarak kimlik meselesinin dönüşümüne de etki etmiştir. Bu bağlamda öncelikle modernleşmeyle kimlik sorunları arasında kurulan yapısal bağlantının Osmanlı özelinde nasıl işlerlik kazandığı incelenebilir.

Bu süreci doğru takip edebilmek için modernleşmenin yaşandığı dönemlere, kendi perspektiflerinden bakmak gerekliliği gözükmekle birlikte, her dönemi kendi perspektifinin dışına da çıkartacak şekilde, öncesi ve sonrasıyla birlikte değerlendirmenin sağlıklı bir analiz için gerekli olduğu da söylenebilir. Bu bağlamda milliyetçiliğin ve kimlik değişimin Türkiye’de ve Türk milliyetçiliği özelinde seyrinin doğru anlaşılması için öncelikle Osmanlı geçmişi ve modernleşme sürecine odaklanılması gerekmektedir. Modernleşme sürecinin Osmanlı İmparatorluğu’na getirileri ise, ilerleyen sayfalarda ele alınacağı biçimiyle, öncelikle imparatorluk dâhilindeki azınlıklar özelinde ve ayrılıkçı bir milliyetçi düşünce ve hareket biçiminde ilk olarak görülen; daha sonra ise azınlıklarla başlayan sürece bir tepki şeklinde doğan Osmanlıcılık ve İslamcılık ideolojileri ile sürdürülecektir.

Ancak öncelikle, modernleşme sürecinin Osmanlı üzerindeki etkisinin kimlik dönüşümleri ve milliyetçilik perspektifinde analiz edilebilmesi, Osmanlı özelinde modern öncesi toplumsal yapının ortaya konularak işe başlanmasını gerekli kılmaktadır. Nitekim ister tarihsel sürekliliğin kabulü, isterse de kopuş fikri çerçevesinde ele alınsın toplumsal bir durumun ya da dönüşümün analizi bir önceki tarihsel gerçeklikle ilişkilendirildiği ölçüde anlam kazanır gözükmektedir.

A. Osmanlı’da Modern Öncesi Toplumsal Yapı ve Kimlik

Modernleşme öncesi Osmanlı dönemi, yani klasik dönem için İncalcık, seküler nitelikli sosyo-ekonomik kimliklerin hâkim bölünme eksenlerini oluşturduğu modern toplumlardan farklı olarak, örgütlenmenin dini-hanedani kimlikler tarafından belirlendiğini söyler.⁴ Bu belirlenimin merkezinde ise dinsel meşruiyet olgusu yatar.⁵ Timur, Osmanlı’nın yeni kurulduğu yıllarda, devletleşme sürecinde birlik ve bütünlüğü sağlayacak, topluma yön verecek ve devlet politikalarının dayandırılabilceği bir dünya görüşüne ihtiyaç duyduğunu, kurucu ve yönetici zümresi Müslüman olan devletin, kendilerinden önce Anadolu’da hâkimiyet sürmüş olan Selçuklu devletinden devir alınan klasik İslam kültürünün sindirilmesi ve yayılması için uğraştıklarını yazar.⁶ Lewis de İslami motivasyonları kullanarak bir kimlik inşa etme konusunda Osmanlıların kendilerini ve toplumsal yapılarını tamamen İslami değerler çerçevesinde tanımladıklarını düşünmektedir.⁷

Dinsel motivasyonun, toplumsal sistemin özünü oluşturduğu Osmanlı toplumunda ‘‘millet sistemi’’ ayrıca önem kazanmıştır. Adıyeke, Osmanlı’nın on beşinci yüzyılda gelişerek bir imparatorluk statüsüne eriştiği II. Mehmet dönemini, Osmanlı siyasal ve toplumsal

JHS
232

*History
Studies*

*Volume 6
Issue 6
December
2014*

Hareketleri, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010; Ahmet Hamdi Tanpınar, *19uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, Çağlayan Kitabevi, İstanbul 1997; İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İletişim Yayınları, İstanbul 1999; Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, Çev. Mümtaz’er Türköne, Fahri Unan, İrfan Erdoğan, İletişim Yayınları, İstanbul 2009; Niyazi Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004.

⁴ Halil İncalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, Çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2005, s. 71-72; ayrıca bkz. Murat Belge, *Osmanlı’da Kurumlar ve Kültür*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2009, 1. bölüm.

⁵ Berkes, *a.g.e.*, s. 28.

⁶ Taner Timur, *Osmanlı Kimliği*, İmge Kitabevi, Ankara 2000, s. 81.

⁷ Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, Oxford University Press, New York 2002, s. 12-13.

yapılanmasını tanımlayan millet sisteminin başlangıcı olarak kabul eder.⁸ Bugünkü kullanımından farklı olarak Köker, millet sisteminin, dinsel aidiyeti tanımlamanın yanında hem imparatorluğun uyruklarını tanımlamak için hem de imparatorluk içinde yaşayan insanların kendi kimliklerini ifade ediş biçimi olarak kullanılan bir kavram olduğunu söyler.⁹ Buna ek olarak Yetkin ve Karpat, imparatorluk içindeki ayrımın Müslümanlar ve ötekiler arasında gerçekleştiğini, bunun da kimliğin oluşumunda “din” ögesini görünür kıldığını yazarlar.¹⁰

Bu tespitler Osmanlının kuruluş aşaması olarak nitelenen dönemin niteliklerini ortaya koyar. Fakat Osmanlı etnik kuruluşunun İslamiliğine rağmen, on beşinci yüzyılın ilk yarısında, 1402 yılında Ankara Savaşı’nda Yıldırım Bayezid’in yenilgisinin ardından Timur’un liderliğinde ortaya çıkan tehdit ve Osmanlı hanedanının meşruiyetini asil soy teması etrafında sorgulayarak daha düşük bir statüye sahip olduğunu ileri sürmesiyle bağlantılı; İslam öncesi Türk tarihine, Orta Asya Türk efsanelerine, Osmanlı tarih yazımında yer verilmesi ve daha basit bir Türkçe kullanılması gibi tezahürlerle ortaya çıkan kısa süreli bir Türklük uyanışı da görülmüştür. Fakat Yıldız, Türk köklere dönüşün, İstanbul’un fethinden sonraki emperyal ve İslami vizyonla sona erdiğini; ancak Oğuz Kağan Destanı’nın İmparatorluğun sonuna kadar resmi tarihin bir parçası olarak kalmaya devam ettiğini yazar.¹¹ Mardin, bu durumu, Osmanlıların diğer “Türkler” ile yani Türkmenler ya da Tatarlar ile Timur’un şahsında karşılaşmalarının hayırlı olmaması şeklinde yorumlayarak bu deneyimin bazen “gerçek” Türkler ile yakın bağları olan Moğol grupları ile olan karşılaşmalarda daha da problemliliğini, Osmanlı Sultanları ve kentlerde oturanlar için “Türk” sözcüğünün unutulması gereken bir şey haline geldiğini ve asi kavimler veya kırsal kesimdeki “geri kalmış”larla özdeşleştirildiğini söyler.¹²

Bu arka plan etrafındaki birikim, Modern Çağ’a girerken, uzun zaman önce imparatorluk yapısına dönüşmüş olan Osmanlı devletinin; merkezinde etnik Müslüman-Türk kimliğin ağırlıkta olduğu, imparatorluğun doğal getirisi olarak çevrede farklı etnik unsurların yer yer iç içe geçmiş bir şekilde yaşadığı ve kimlik yapılarının, millet sisteminde olduğu gibi dinsel içeriklerle tanımlandığı bir toplumsallık şeklinde ortaya konulabilir. Fakat modernleşme süreciyle birlikte sekülerleşmeye başlayacak mevcut toplumsal yapı bir taraftan dönüşüm sürecine girerken, diğer yandan da, özellikle milliyetçiliğin etkin bir ideoloji olarak siyasal alana yansıtılması ile kimlik tanımlamalarını, aidiyet hislerini de beraberinde sürükleyecektir. Nitekim Karpat’ın da işaret ettiği gibi, Osmanlı’da Müslümanlar arasında dine bağlı bir dayanışmanın mevcut olmasına ve bu dayanışmanın yüzyıllar boyunca siyasal sonuçlar yaratmış olmasına rağmen bilinçli bir siyasal kimlik kolay doğmamıştır. Ona göre, bir kimliğin siyasal bir anlam alması kişinin o kimliğe subjektif bir değer vermesi ile olabilirken; bu durum ancak belirli bir sosyo-politik çerçeve içinde olur ki bu da padişah şahsına bağlı olmayan bir kimliğe sahip merkezi ulus-devlet çerçevesi içinde olabilecektir.¹³ Ulus-devletin de modernite

⁸ Nuri Adıyke, “İslahat Fermanı Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu’nda Millet Sistemi ve Gayri Müslimlerin Yaşantılarına Dair”, *Osmanlı’dan Günümüze Ermeni Sorunu*, Ed. Hasan Celal Güzel, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2000, s. 183.

⁹ Levent Köker, *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s. 150.

¹⁰ Çetin Yetkin, *Siyasal Düşünceler Tarihi II: Hıristiyan ve İslam Siyasal Düşüncesi*, Otopsi Yayınları, İstanbul 2005, s. 95; Kemal Karpat, “Kimlik Sorununun Türkiye’de Tarihi, Sosyal ve İdeolojik Gelişmesi”, *Türk Aydın ve Kimlik Sorunu*, Ed. Sabahattin Şen, Bağlam Yayınları, İstanbul 1995, s. 27.

¹¹ Ahmet Yıldız, “Ne Mutlu Türküm Diyebilene”, *Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları (1919-1938)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, s. 69-70.

¹² Şerif Mardin, “Adlarla Oyunlar”, *Kültür Fragmanları: Türkiye’de Gündelik Hayat*, Ed. Deniz Kandiyoti, Ayşe Saktanber, Metis Yayınları, İstanbul 2005, s. 130.

¹³ Karpat, *a.g.m.*, s. 27.

JHS
233

*History
Studies*

*Volume 6
Issue 6
December
2014*

ile birlikte tarih sahnesine çıkmış olması, Osmanlı bağlamında toplumsal dönüşümün de bu noktalarda aranması gerektiğine işaret etmektedir.

B. Osmanlı’da Modernleşme ve Toplumsal Dönüşüm

Modernite ve modernizasyon, normatif ve kurumsal olarak ikiye ayrılan bir evrilmeyi gösterir. Habermas’dan hareketle Çiğdem, moderniteyi, bireyi ve sınıfları kendi kimliklerinde eğiten; buna karşılık, modernizasyonu, bu eğitimin, altyapısını, bir başka deyişle siyasal çerçevesini oluşturan süreçler olarak tanımlar.¹⁴ Modernitenin kendine has özelliklerinin modern olmadıkları varsayılan toplumlara yansımaları da bu ayrım paralelinde ele alınıp, “Batılılaşma” adı altında kavramsallaştırılarak sunulmaktadır. Köker’e göre bu teori, toplumsal değişimin, sonuçta modern topluma erişmek üzere adeta önceden programlanmış bir kaçınılmazlığı ifade etmektedir.¹⁵ Modern Çağ’la birlikte Osmanlı siyasal ve toplumsal düzeni de bir değişim yaşamaya başlayacak; Osmanlı özelinde on dokuzuncu yüzyıl modernleşme süreci olarak netlik kazanacaktır.¹⁶

Modernleşme süreci, toplumsal alana bir dizi değişiklikler getiren, her şeyden önce bir standartlaşma sürecidir. Toplumsal alanda mevcut olan eşitsizliklerin ve ikili yapılanmaların ortadan kaldırılması sonucunu doğuran standartlaşma süreci, belli ihtiyaçlar doğrultusunda geliştirilmeye çalışılmıştır. Osmanlı özelinde bu ihtiyaçların nasıl şekillendiğini Ortaylı ortaya koyar. Ona göre, öncelikle on yedinci yüzyıl Osmanlı yazarları, çöküşü askeri reformlarla engellemeyi düşünürler. Askeri reform da kurumların iç içeliği itibarıyla toprak düzeni ve maliyeyi de etkileyecektir. On sekizinci yüzyıl ise modernleşmenin bu dönemde, “adının konmayıp zaruri olarak yaşandığı bir asırdır.” On sekizinci yüzyıl siyasal düşüncesinin tamamı da Türk toplumunun Batılılaşması etrafında cereyan eder. Ancak Batılılaşmanın adı henüz konmamıştır.¹⁷

Bu sürecin sonu, Osmanlı devlet adamlarının, on dokuzuncu yüzyılın başından itibaren, Avrupa devletlerinin artan üstünlüğünü giderek daha iyi kavramaları ve buna Batılılaşma siyasetiyle karşı koymaya çalışmaları şeklinde gelişecektir.¹⁸ Bu siyasete, Osmanlıların eski gücünü yeniden kazanmasına yönelik iki hedef kaynaklık etmiştir: Batılı yöntem ve kurumları alarak Osmanlı İmparatorluğu’nun idaresini verimli hale getirme ve Avrupa çizgisinde reformlar gerçekleştirerek Avrupa devletlerini memnun etme ve böylece onların imparatorluk üzerindeki sürekli baskılarını azaltma isteği.¹⁹ Fakat “Batılılaşma” gibi bir sürecin, uzun süre bir “ithalat” şeklinde işlemesi mümkün değildir ve kendi karşıtlıklarını doğurur. Örneğin, Batı’da bile modernite sürecinde Batı’nın kendisinin ürettiği toplumsal dönüşüme bir tepki olarak Romantizm akımı doğarken,²⁰ bu süreçte Osmanlı toplumsal yapısında yaşanan

¹⁴ Ahmet Çiğdem, “Batılılaşma, Modernite ve Modernizasyon”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce III: Modernleşme ve Batıcılık*, Ed. Uygur Kocabaşoğlu, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, s. 69.

¹⁵ Levent Köker, “Kemalizm/Atatürkçülük: Modernleşme, Devlet, ve Demokrasi”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce II: Kemalizm*, Ed. Ahmet İnel, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s. 106.

¹⁶ Mehmet Ö. Alkan, “Resmi İdeolojinin Doğuşu ve Evrimi Üzerine Bir Deneme”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce I: Cumhuriyete Devreden Düşünce Mirası, Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi*, Ed. Mehmet Ö. Alkan, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s. 378-379.

¹⁷ İlber Ortaylı, “Osmanlı’da 18. Yüzyıl Düşünce Dünyasına Dair Notlar”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce I: Cumhuriyete Devreden Düşünce Mirası, Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi*, Ed. Mehmet Ö. Alkan, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s. 37-41.

¹⁸ Osmanlı ıslahat hareketinin ilk evresi için bkz. Stanford J. Shaw, *Between Old and New Ottoman Empire under Sultan III, 1789-1807*, Cambridge University Press, Cambridge 1971.

¹⁹ Erik Jan Zürcher, *Milli Mücadelede İttihatçılık*, Çev. Nüzhet Salihoğlu, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s. 15.

²⁰ Romantik akım ve akımın modernite eleştirisi üzerine bkz. Hasan Aksakal, *Politik Romantizm ve Modernite Eleştirileri: Aydınlanma Çağından Karanlık Yüzyıla*, Kadim Yayınları, Ankara 2011. Ayrıca Halil İnalçık, her ne kadar Fransız İhtilali ve Alman dil bilim çalışmaları ile parlayan Romantik milliyetçi hareketlere önem verse de

JHS
234

History
Studies

Volume 6
Issue 6
December
2014

değişimlerin algılanışlarında farklılıkların ortaya çıkması kaçınılmazdır. Bu boyutun doğru analizi, modernleşme ve Batılılaşmanın Osmanlı'da karşılığını bulan önemli süreçlerden birisi olan Tanzimat'la birlikte ele alınabilir. Tanzimat'la başlayan değişim süreci, Osmanlı düşünsel hayatına getirdiği değişimlerin özü olarak, yeni düşüncelerin ortaya çıkışı ile birlikte toplumsal alanda kimlik yapılarının değişimi bağlamında da açıklayıcı niteliklere sahip olacaktır. Aynı zamanda kendi içsel karşıtlıklarını, düşünsel eleştireliliğini yansıtmaya açısından da “yeni” niteliği arz edecektir. Bu açıdan 1839 yılı Osmanlı siyasi düzeni açısından bir dönüm noktasını oluşturur.²¹

Tanzimat'la birlikte gerçekleşen siyasi ve toplumsal değişimin merkezinde Tanpınar'a göre, bir ideoloji olarak medeniyetçilik yer alır.²² Bu bağlamda Tanzimat dönemi kullanımında medeniyete erişme başka bir kavram vasıtasıyla açıklanır: kanun.²³ Kanunilik, Tanzimat'ın genel felsefesinin belirleyicisi olacağı gibi aynı zamanda toplumsal alandaki ayrışmayı başlatan, millet sisteminin işlemez duruma geleceği sürecin tetikleyicisi olacaktır. Bu dönemde, modernleşmenin getirilerinden biri olan standartlaşma her alanda kendini göstermeye başlayacak ve bu süreçte kimlik yapılarının değişimine de tanıklık edilecektir. Bu bağlamda Gülhane Hattı'nın, Osmanlı İmparatorluğu'nda “halk”a birlikte bulunma çağrısını içeren ilk resmi belge olduğunu söyleyen Mardin, yeni “millet” teriminin, bu fikri ifade etmek üzere II. Mahmud'un hükümdarlığının son yıllarında görülmeye başlandığını da not düşer: “Millet terimi, örneğin yeniçeri fermanında bulunan, daha önceki ‘İslam cemaati’ referansının yerini alır ve kamuoyunu harekete geçirmek için kullanılır.”²⁴ Artık klasik anlamıyla “millet” değişmeye başlamıştır.

Bu dönem, Tanzimat devlet adamlarının kendilerini Avrupa'dan farklı bir medeniyetin ve ilim geleneğinin mirasçıları olarak görmemeleri ve medeniyet ve bilimi tek olarak nitelemeleri sonucunu ortaya çıkartacaktır.²⁵ Yazılarında “İslam medeniyeti” ya da “Avrupa medeniyeti” gibi ayrışık kavram çiftlerine rastlanmaz. Örneğin, Çetinsaya'ya göre, Avrupa medeniyeti ve bilimi Müslümanların “yitik malı” olarak adlandırılacak; geçmişte Avrupa'nın İslam'dan devralıp geliştirdiği miras şimdi tekrar İslam dünyasına ithal edilebilir şeklinde yorumlanacaktır.²⁶ Fakat Zürcher, Batı tekniğiyle eğitilmiş devlet memurlarının sonuçta Avrupa kültürü ve bu teknikleri yaratan fikirler hakkında daha çok bilgi sahibi olma imkanından yararlanmalarının kaçınılmazlığını işlerken; özellikle ikinci kuşak Tanzimat ıslahatçılarından bazılarının, zamanlarının Avrupa düşünce akımlarının, yani milliyetçilik ve

Tanzimat'ın ortaya çıkış koşullarını; tımar sisteminin bozulması, iltizam usulü ve mültezim sisteminin ortaya çıkması gibi olgular özelinde toprak rejimine önemle vurgu yaparak sosyo-ekonomik süreçlere bağlar. Bunun yanında İncalcık, din faktörüne önemle vurgu yapar ve isyan eden reayanın taleplerinin hep arazi, vergi meseleleri ile dini hürriyet noktasında olduğuna dikkati çeker. İncalcık'ın bu yöndeki görüşleri için bkz. Halil İncalcık, “Tanzimat Nedir?”, *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Ed. Halil İncalcık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, Phoenix Yayınevi, Ankara 2006, s. 13-35.

²¹ Dönemin genel analizi için bkz. Mardin, *Türk Modernleşmesi*; Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*; Gökhan Çetinsaya, “Kalemiye'den Mülkiye'ye Tanzimat Zihniyeti”, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce I: Cumhuriyete Devreden Düşünce Mirası, Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi*, Ed. Mehmet Ö. Alkan, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s. 54-71; Jale Parla, “Tanzimat Edebiyatı'nda Siyasi Fikirler”, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce I: Cumhuriyete Devreden Düşünce Mirası, Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi*, Ed. Mehmet Ö. Alkan, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s. 223-233. Tanzimat Fermanı özelinde bkz. A. Şeref Gözübüyük- Suna Kili, *Türk Anayasa Metinleri: Sened-i İttifaktan Günümüze*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2006.

²² Tanpınar, a.g.e., s. 152.

²³ A.g.e., s. 200.

²⁴ Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, s. 197.

²⁵ Yılmaz Çolak, “Türkiye'de Medeniyet ve Modernleşme”, *Muhafazakâr Düşünce*, Y.6, S.21-22, Yaz-Güz 2009, s. 145-167.

²⁶ Çetinsaya, a.g.m., s. 57.

JHS
235

History
Studies

Volume 6
Issue 6
December
2014

liberalizmin etkisi altına girmiş olduklarını da kaydeder.²⁷ Bu gelişmelere paralel Mardin’in *Tanzimat’tan Sonra Aşırı Batılılaşma* başlığı altında incelediği yeni dönemde, idarecilerde görülen yapısal değişimler özelinden hareketle farklı bir “yeni” düşünce gelişmeye başlayacaktır.²⁸

Mardin’e göre, Yeni Osmanlı düşüncesi bu bağlamda ortaya çıkacaktır.²⁹ 1865 yılında ortaya çıkan ve kendilerine *Yeni Osmanlılar* adını veren bu grup, 1839-1865 yılları arasında Tanzimat’ın “yeni”lerinin getirilerini olumlu ama bazı yönlerden eleştirel değerlendirecek³⁰; özellikle, İslam felsefesinden yararlanarak, modernleşmenin yeni seküler uygulamalarının oluşturacağı ahlaki ve kültürel boşlukları doldurmak isteyeceklerdir. Zürcher’e göre; “Onlar, müslüman Osmanlılara, ilk defa, liberalizm ve milliyetçilik fikirlerini tanıtmışlardı. Bu fikirleri İslamiyetle uzlaştırmaya, böylece müslüman bir toplum için daha kolay benimsenir hale getirmeye çalışmışlardı.”³¹ Onların bu tutumlarının sebebi ise, Mardin’e göre, on dokuzuncu yüzyılda birçok İslami modernist hareketin ortak karakteristiğinde, yani İslam’ın “bozulmamış”, orijinal kaynaklarına geri dönme teşebbüsü olan “arındırmacılık”da (püritenizm) aranmalıdır.³² Bu anlamda Tanzimat’ın devlet adamlarının tavrı ile Yeni Osmanlıların kültürel ve dini püritanizmi arasındaki fark, Yeni Osmanlıların, gerçekte daha karmaşık entelektüel öncülleri olduğunu gösterir.

Yeni Osmanlılar arasında özellikle Namık Kemal’in geliştirdiği “vatan ve millet” olgusu, Osmanlı’daki düşünsel değişimin izlerinin sürülmesi açısından önemli gözükmektedir.³³ Onlara göre Osmanlılar, Tanzimat yıllarında, Avrupa devletlerinin politikalarına pasif şekilde karşı koymuşlardı. Bunun üstesinden gelerek ülke tebaasını ve bilhassa kendilerine güvenilebilecek olan Müslüman halkı, bir direnç hareketine sokmak gerekiyordu. Mardin’e göre, siyasal fikirlerde bu “seferberlik” isteği, çağdaş milliyetçiliğin yalnız Osmanlı İmparatorluğu’nda değil, hemen hemen gözüktüğü her yerde ortaya çıkardığı bir davranış türüdür.³⁴ Bunun sebebini Gellner, modern devletin merkezîyetçiliği sağlamaya çalışmasının yollarından biri olarak mahalli kültürlerin yerine “millî” kültürler geliştirme isteği şeklinde

JHS
236

History
Studies

Volume 6
Issue 6
December
2014

²⁷ Zürcher, *a.g.e.*, s. 20.

²⁸ Mardin, *Türk Modernleşmesi*, s. 21-79. Ayrıca, Tanzimat Fermanı’nın pratikte en önemli sonuçlarından birisi, “Babıali bürokrasisi” diye adlandırılan yeni güç odağının ortaya çıkmasıdır ki bu grup, özellikle II. Abdulhamid’in 1876 Anayasasını askıya aldığı tarihe kadar etkili olacak ve bu dönem içinde yönetimde ağırlığını kuvvetle hissettirecektir. Tanzimat’ın bizzat mimarı olan Mustafa Reşit Paşa da Paris ve Londra elçiliklerinde bulunan, Avrupa’yı yakından tanıyan ve Osmanlı İmparatorluğu’nun kurtuluşunun, Avrupa örnek alınarak ıslahat yapılmasıyla mümkün olacağına inanan bir şahsiyettir. Mustafa Reşit Paşa için bkz. Bayram Kodaman- Ahmet Turan Alkan, “Tanzimat’ın Öncüsü Mustafa Reşit Paşa”, *150. Yılında Tanzimat*, Ed. Hakkı Dursun Yıldız, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992, s.1-10.

²⁹ Şerif Mardin, “Yeni Osmanlı Düşüncesi”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce I: Cumhuriyete Devreden Düşünce Mirası, Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi*, Ed. Mehmet Ö. Alkan, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s. 42-53.

³⁰ Enver Koray, Tanzimat yöneticilerine karşı aydınların tepkisinde çeşitli faktörlerin etkili olduğunu söyler. Bunlardan biri, Batıdaki siyasi ve sosyal düşüncelerin memleketin genç aydınları tarafından bu dönemde tanınmış ve benimsenmiş olmasıdır. Özellikle Fransız yazarların bu konudaki eserlerinin gerek aslından gerekse de tercümelelerinden faydalanma imkânının sağlanmış olması, başlangıçta beğendikleri ve benimsedikleri Tanzimat reformlarını yetersiz bulmalarına, memleketin Avrupa devletleri düzeyine çıkarılması için daha ileri hamlelere ihtiyaç olduğu kanaatine varmalarına vesile olmuştur. Enver Koray, “Yeni Osmanlılar”, *150. Yılında Tanzimat*, Ed. Hakkı Dursun Yıldız, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992, s. 548.

³¹ Zürcher, *a.g.e.*, s. 26.

³² Mardin, *a.g.e.*, s. 94.

³³ Bernard Lewis, *Political Language of Islam*, Chicago University Press, Chicago 1991, s. 40-41.

³⁴ Mardin, *a.g.e.*, s. 89.

ortaya koymaktadır.³⁵ Bu da, çok zaman yeni bir milli eğitim ve onunla paralel gelişen bir kültür sistemiyle sağlanmaya çalışılmıştır.

Bu amaç doğrultusunda Türk literatüründe, “ata yurdu” anlamındaki “vatan” kelimesinin ilk yaygın kullanımı Namık Kemal’de görülür.³⁶ Namık Kemal, “vatan” konusundaki düşüncelerini, genellikle fertlerin “vatan”’a, yani Osmanlı İmparatorluğu’nun sınırları içinde bulunan toprağa bağlılığı diriltmeye yönelik bir görüşle geliştirmiştir. Bu toprak üzerindeki büyük birleştirici güç, her kategoriden vatandaşların “Osmanlı” olarak kabul edildiklerinde ortaya çıkar.³⁷ Aslında gerek Osmanlı devletinin korunması gerekse etnik açıdan farklılık gösteren bir imparatorluk fikri tamamiyle yeni değildir ama Namık Kemal’in bu düşünceye en önemli katkısı, Mardin’e göre, halkın uyum içinde, milliyet hissinden uzak, fakat yine de dini bakımdan birbirinden ayrı yan yana yaşaması şeklindeki eski görüşün yerine halkın tamamının birliği fikrinin geçmesidir: “Bu entelektüel gelişme, ‘eşit fakat ayrı’ statü kavramından, tamamiyle bütünleşmiş bir vatandaşlık kavramına” geçiştir.³⁸ Yeni Osmanlılar’ın temsili hükümet önerileri de bu temelden kaynaklanmaktadır. Dini temelleri ne olursa olsun Osmanlı devletine bağlılığı sağlayacak bir Osmanlı vatanseverliği ancak bu şekilde yaratılabilirdi.

Diğer yandan modernleşmenin getirisi olarak, modernist yaklaşımın milleti açıklama girişimlerinde önemli yer tutan iletişim araçlarının gelişmesinin, Osmanlı İmparatorluğu’na da yansımaları toplumsal dönüşümün önemli bir unsurunu oluşturur. Örneğin, Mardin, 1860’larda, gazetenin, Osmanlı vilayet merkezlerinde vatandaşlar arasında birlik kurmak üzere devlet tarafından kullanıldığını; bu tarihlerde İstanbul’da gazetenin, artık karşısına kolayca çıkılamayacak bir ihtiyaç haline geldiğini yazar.³⁹ Özellikle Şinasi’nin, gazetesinde başlattığı açık ve öz Türkçe, gazete tiryakisi olan kişilerin sayısını artırmıştı. Mardin’e göre, geniş bir okumuşlar kitesini etkiler duruma getiren edebi dilin bir şekilde oluşması, bir süreden beri tartışılan “Türklük” konusunu tabii olarak gündeme getirmiştir. Günlük dildeki zengin bir edebiyatın yararının, güçlü milli bağları yaratması fikri de ilk defa Namık Kemal’in yazılarında ortaya çıkmıştır.⁴⁰ Dille ilgilenen bütün gruplar arasında en göze çarpan katkının gazetecilerin olduğu söyleyen Kaplan’a göre de, onların çabaları nedeniyle, II. Abdülhamid dönemine kadar, Namık Kemal’in yaratmayı arzuladığı Osmanlılar arasında birlik bağı sağlayabilecek olan günlük dildeki zengin ve etkin bir edebiyat için temeller hazırlanmıştı. Bu doğrultuda on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından sonra, basın Osmanlı’da etkili bir rol oynamaya başlayacak; Heper’in ifadesiyle; “1860’lardan sonra bürokratik entelijensiyanın içinden doğan ilk gazeteciler, sultanın mutlak iktidarına karşı çıkış şeklinde ortaya çıkacaktır.”⁴¹ Alpay, Namık Kemal’in, ilerlemenin, özgür-özerk kurumlara, aydınlanmış bir kamuoyuna ihtiyaç duyduğunu ve bu süreçte en önemli unsurlardan birisinin basının olacağını düşündüğünü aktarır.⁴² Fakat “günlük” Türkçe’deki bu edebiyat yirminci

³⁵ Modernite-milliyetçilik ilişkisi açısından, milli kimliğin ve milliyetçi düşünce dünyasının ortaya çıkışı ve gelişimini modernist perspektiften okuyan ve modernitenin getirileri ile merkezi ulus-devlet yapısı arasındaki ilişkiyi doğrudan ortaya koyan Ernest Gellner’in bu bağlamdaki düşünceleri için bkz. Ernest Gellner, *Uluslar ve Ulusçuluk*, Çev. Büşra Ersanlı, Günay Göksu Özdoğan, Hil Yayıncılık, İstanbul 2008.

³⁶ Selim Deringil, “The Ottoman Origins of Kemalist Nationalism: Namık Kemal and Mustafa Kemal”, *European History Quarterly*, Vol.23, No.2, 1993, s. 165-191.

³⁷ Namık Kemal, “Usül-i Meşveret”, *Hürriyet*, 23 Kasım 1868’den aktaran Mardin, *a.g.e.*, s. 363.

³⁸ *A.g.e.*, s. 365-366.

³⁹ *A.g.e.*, s. 96.

⁴⁰ Mehmet Kaplan, *Namık Kemal*, İstanbul, 1948, s. 136’dan aktaran Mardin, *a.g.e.*, s. 170.

⁴¹ Metin Heper, Tanel Demirel, “The Press and the Consolidation of Democracy in Turkey”, *Turkey: Identity, Democracy, Politics*, Ed. Sylvia Kedourie, Frank Cass, London, Portland, OR 1996, s. 109.

⁴² Şahin Alpay, “Journalists: Cautious Democrats”, *Turkey and the West: Changing Political and Cultural Identities*, Ed. Metin Heper, Ayşe Öncü, Heinz Kramer, I.B. Tauris, London, New York 1993, s. 88.

JHS
237

History
Studies

Volume 6
Issue 6
December
2014

yüzyılın ikinci on yılına kadar kesin bir biçim alamayacak; böylece Namık Kemal’in hayal etmiş olduğundan biraz daha dar sonuçlara hizmet edecek ama yine de etkili bir rol oynayacaktır.⁴³

Bu dönemin temel dinamiklerinden birisi, edebiyatın kültürü yaymada, toplumsal sorun ve tahayyülleri kamuoyuna sunmada ve bunları toplum önünde tartışmaya açmada kullanılan araçlardan birisi olarak algılanmaya başlanmasıdır. Tanzimat sonrası edebiyat, Avrupa’da görülen düşünceler üzerine, Türk edebiyatında da fikir beyan edildiği, tartışmalar yapıldığı ve “modernleşme” üzerine farklı bakış açılarının geliştirildiği alandır. Parla, dönemi yorumlarken, Tanzimat yazınına; “neredeyse yazı dışı” denilebilecek ölçüde siyasi bir nitelik atfeder.⁴⁴ Edebiyat, II. Abdülhamit’in mutlakiyetçi yönetiminin başka ifade olanaklarını tümüyle ortadan kaldırmış olması nedeniyle, özellikle üzerinde durulması gerekli bir alan olmaktadır. Her iki neden yüzünden, sorunların üst üste biriktiği, toplum içindeki gerilimin arttığı ve değişik bakış açılarının keskinleştiği; fakat çözüm arayışlarının önünün tıkandığı ve sorunları çözmeye yönelik önerilerin karşısında durulmaya çalışıldığı 1890’lı yıllarda edebiyat birdenbire önemli bir konuma geçer. Başka konularda tartışmanın tamamen yasaklandığı bu baskı döneminde sorun ve talepleri edebiyat kanalıyla topluma sunmak önem kazanmıştır. Yeni Osmanlılar’ın da içinde bulunduğu edebi ortamın milliyetçi söylemin ortaya çıkması açısından önemi bu noktadan yorumlanabilir.

Yeni Osmanlılardan sonraki yıllarda *Jön Türkler* enerjilerini imparatorluğun güçlenmesine çevirecek ve bunun, kurumların değiştirilmesiyle mümkün olacağını umarlarken, zamanla kimlik konusunun bu yolda karşılaşılabilecekleri en önemli problem olduğunu göreceklidir. Yeni yeni şekil almaya başlamış olan devletin milliyetçilik politikaları karşısında herhangi bir çerçeveye sığmayan toplumsal grupların tepkisini bulacaklardır. Bu tepki, imparatorluk dâhilindeki gruplar arasında farklı yansımalarda karşılığını bulacak; bir taraftan özellikle azınlıklar kendi milliyetçi söylemlerini üretmeye başlarken; diğer yandan toplumsal yapının merkezinde yer alan Müslüman-Türklerin de farklılaşan yollarda da olsa kendi söylemlerini geliştirmelerine; öncelikle Osmanlıcılık ve İslamcılık, ardından da Türkçülük akımlarının ortaya çıkmasına yol açacaktır. Milliyetçiliğin bir problematik halinde hissedilmeye başlanması, öncelikle imparatorluk bünyesindeki azınlıklar üzerinden olacaktır.

C. Osmanlı’da Milliyetçiliğin Ortaya Çıkışı: Azınlıklar

Louis L. Snyder, milliyetçilikler üzerine sınıflandırma yaparken milliyetçilikleri, mikro ve makro milliyetçilikler olarak ikiye ayırır ve mikro milliyetçilikleri özellikle daha büyük bir birimden ayrılma ve kendi milli bağımsızlık mücadelesini veren hareketler (örneğin Osmanlı İmparatorluğu’ndaki azınlıkların bağımsızlık hareketleri) olarak nitelendirir. Bu tür mikro milliyetçilikler milli bağımsızlık mücadelelerini kazanır ve kendi ulus-devletlerini oluşturabilirlerse artık bir mikro milliyetçilik hareketi olmaktan çıkarlar. Makro milliyetçilikler ise ulus-devlete dönüşebilme yetisini göstermiş olan mikro milliyetçiliklerin bir sonraki safhada millilik üstü bir mücadeleye girişmelerini tanımlamak için kullanılır. Pan- hareketler olarak da tanımlanan makro milliyetçilikler (Pan-İslamizm, Pan-Slavizm, Pan-Cermenizm gibi), farklı unsurların ön plana çıkartıldığı; millet tanımında gerektiğinde birden çok

⁴³ Bu noktada modernist milliyetçilik teoristlerinden Karl Deutsch’un temel argümanlarından biri, yani “halkın birliğinin gerekli vasfı... bireyler arasındaki iletişimin görece yeterliliğidir” düşüncesi Osmanlı için gerekli bir rol oynamış gözükmektedir. Bkz. Mardin, *a.g.e.*, s. 173.

⁴⁴ Parla, *a.g.m.*, s. 223. (Vurgu bana ait).

JHS
238

History
Studies

Volume 6
Issue 6
December
2014

değişkenlere başvurulabilen (örneğin Pan-Cermenizmde teritoryal genişleme, Pan-İslamizmde din temelli birleşim vs.) hareketler olarak nitelenir.⁴⁵

Osmanlı özelinde, mikro milliyetçilik olarak değerlendirilebilecek olan azınlıklarla birlikte başlayan milliyetçi hareketlenme, etnik kökeni ağırlıklı olarak Türk, dini kimliği Müslüman yönetici tabakanın, yeni düşünce yapısı dahilinde üretimde bulunan Yeni Osmanlılar gibi aydınların, hatta azınlıklar arasında imparatorluğun bekasını benimsemiş muhalif grupların birleştiği, bir tür “karşı tepkisellik” olarak tanımlanabilirken; özünde devleti kurtarma uğraşının somutlaşmasını sağlayan ve makro milliyetçiliğin türevleri olarak sayılabilecek Osmanlıcılık ve İslamcılık düşüncesine kadar genişleyen bir çeşitlilik gösterecektir.

İmparatorluk dahilinde milliyetçilik, öncelikle gayrimüslim topluluklarca oluşturulup, bu toplulukların kiliseleri tarafından da geliştirilen bir kimlik duygusuna dayandırılarak ortaya çıkacaktır.⁴⁶ Gayrimüslim topluluklar için on dokuzuncu yüzyıl, dini mitlerin yerini seküler mitlere, milliyetçilik, sosyalizm gibi modern ideolojilere bıraktığı bir yüzyıl olarak tanımlanabilir.⁴⁷ Bu dönemde daha önce büyük ölçüde din görevlilerinin tekelinde olan kültürel ve düşünsel üretim, artık bir bölümü Batı’da eğitim görmüş, Batılı değerleri benimsemiş “laik entelektüeller” tarafından ele geçirilmiştir. Bu toplulukların eğitim sistemleri, yaşanan kapitalistleşme süreçlerine de bağlı olarak dönüşüme uğramakta⁴⁸, eğitim yaygınlaşmakta, din dışı laik eğitim kurumları kurulup, dinin eğitim üzerindeki denetimi zayıflamaktadır. Bu bağlamda gayrimüslimlerin imparatorluk dâhilindeki konumlarının süreç içerisinde değişen doğasında milliyetçi düşüncelerin ayrı bir yeri olduğunu söyleyen Anagnostopoulou, Rumlar arasında milli kimlik anlayışının yaygınlaşmasında eğitimin önemli bir etkisi olduğuna dikkati çeker. Eğitimin giderek üst sınıfların tekelinden çıkarak orta ve alt sınıflara doğru yaygınlaşması ve ortaya çıkmaya başlayan yeni seküler anlayış, milliyetçiliğin gelişimini de tetikler.⁴⁹ Örneğin, Benlisoy, Ortodoks-Rum olmakla Osmanlı olmayı birleştiren aracı mekanizmaların Tanzimat’la birlikte ortadan kalkmaya başlamasıyla Osmanlı topraklarında Rum olmanın tek yolunun siyasal biçimde, yani milliyetçilikle mümkün hale geldiğini söyler.⁵⁰ Bu bağlamda modernleşmenin getirisi olarak standartlaşma, çok milletli siyasal sistem açısından toplumsal farklılıkları ortadan kaldırmaya yönelik reformları ortaya çıkartırken, azınlıklar açısından bakıldığında yeni seküler elitler ile dini kurumlar arasında belirgin gerginlikler yaşandığı, hatta gelişmelerin, azınlıkları bölme tehlikesi gösterdiği ama Osmanlı modernleşme sürecinde uygulanan politikaların millet içerisindeki değişik gruplaşmaları zamanla birleşmeye ittiği gözlemlenir.

JHS
239

*History
Studies*

*Volume 6
Issue 6
December
2014*

⁴⁵ Louis L. Snyder, *Macro-Nationalisms: A History of Pan-Movements*, Greenwood Press, Westport, Connecticut 1984, s. 3-4.

⁴⁶ Mardin, *a.g.e.*, s. 186-188.

⁴⁷ Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, İletişim Yayınları, İstanbul 1996, s. 9, 17.

⁴⁸ Cevdet Küçük, gayrimüslimlerin on dokuzuncu yüzyılın başlarından itibaren birer millet olarak “bağımsızlık özlemlerini eyleme çevirmelerinde” rol oynayan hususun, sadece Batı kültürü ile tanışmaları olmadığını; en önemli sebebin, kapitülasyonların verdiği imtiyazlar ve Batılı devletlerin himaye politikaları sayesinde bu milletlerin iktisaden kalkınmış olmaları olduğunu yazar. Cevdet Küçük, “Osmanlı İmparatorluğu’nda ‘Millet Sistemi’ ve Tanzimat”, *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Ed. Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, Phoenix Yayınevi, Ankara 2006, s. 396.

⁴⁹ Athanasia Anagnostopoulou, “Tanzimat ve Rum Milletinin Kurumsal Çerçevesi. Patrikhane, Cemaat Kurumları, Eğitim”, *19. Yüzyıl İstanbul’unda Gayrimüslimler*, Ed. P. Stathis, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999, s. 20.

⁵⁰ Foti Benlisoy- Stefo Benlisoy, “Millet-i Rum’dan Helen Ulusuna (1856-1922)”, *Modern Türkiye’de Siyasal Düşünce I: Cumhuriyete Devreden Düşünce Mirası, Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi*, Ed. Mehmet Ö. Alkan, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s. 372-373.

Bu sürecin bir diğer özelliği ise azınlıklara devletin bakışındaki değişimde gözlemlenebilir. Yaşanan gelişmeler, on dokuzuncu yüzyıl sonundan itibaren Osmanlı yöneticilerini imparatorluk dâhilindeki azınlık halklarının konumu ve beklentileri hakkında şüphe eder duruma getirecektir. Özellikle 1821-29 Yunan İhtilali, Osmanlı Müslümanları arasında ilk kez yeni ve “milli dönemin” doğduğunun sezilmesine neden olacaktır. Bugün bile resmi Türk tarihçiliğinde “bağımsız Yunan devletinin kuruluşunun, Osmanlı İmparatorluğu’nun dağılmasının başlangıcı” olarak görüldüğü yazılır. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sonrası Müslümanların Balkanlarda yaşadıkları, büyük güçlerin değişen politikaları ve Türk milliyetçiliğinin tam olarak belirginleşmemiş içeriği bu güvensizliğin başlıca nedenleri arasında gösterilir. Bu durum yirminci yüzyılın ilk yıllarından itibaren Yunan ve Ermeni’yi “öteki” yapacaktır.⁵¹ Yunanlıların, özellikle 1905-1914 yıllarında Balkanlardaki yayılcı politikaları ve pratiklerinin de Türk milliyetçiliğini doğrudan etkilediğini söyleyen Millas’a göre, bu etki örneğin devleti kurtarma amacıyla azınlıklara karşı “sert tepki”lerin uygulanması gerektiğini söyleyen Ömer Seyfettin’in metinlerinde sık sık “millet olabilmek için” Batılıların ve Yunanlıların örnek alınması gerektiği vurgulanır.⁵² Aynı doğrultuda ulus-devletin kurulmasıyla sonuçlanacak Kurtuluş Savaşı Yunanlıların İzmir’e çıkışıyla başlatılır. Lewis, Yunan ordusunun “Megali İdea” adına İzmir’e “kalıcı güçler” görünümünde çıkışının sonucunda Türklerin “şiddetli ve birden” tepki gösterdiklerini yazacaktır.⁵³ Millas da, Yunanistan’dan kaynaklanan ve Yunanlıların Anadolu topraklarında tarihsel devamlılığını vurgulayan söyleme inanmış olan Türk milliyetçilerinin, bütün Anadolu’yu ve İstanbul’u Yunanlılardan aldıklarına inanmaya başladıklarına dikkati çekmiştir.⁵⁴

Özellikle on dokuzuncu yüzyılda kullanıldığı anlamı ile “millet”in dini topluluk, cemaat anlamından modernleşme sürecinde bugün kullanıldığı anlama dönüşmeye başlamasıyla paralel, azınlıklarla başlayan milliyetçilik serüveni, bu yüzyılda ayrılıkçı/milliyetçi eğilimleri durdurma, “cemaatten millete” geçme sürecini yavaşlatma, dinsel ve milli kimliklerin üstünde ortak bir Osmanlı kimliği yaratma çabaları şeklinde somutlaştırılmaya çalışılmıştır. Bu süreci, din ve mezhebin bir kimlik olarak devam etmekle birlikte siyasal bir kimlik olarak Osmanlı’nın icat edilme aşaması takip edecektir. Azınlıkların milliyetçiliği ele alış ve kendi milli kimliklerini yaşatma mücadeleleri, ilerleyen satırlarda ele alınacak olan Osmanlıcılığın ve İslamcılığın da giderek azalan orandaki etkisiyle birleşerek, mevcut merkezi yapıyı oluşturan Müslüman-Türk etnik unsurun Türk bileşeninin daha baskın bir hal alarak gündeme getirilmesi ve siyasetin bu doğrultuda şekillenmeye başlamasıyla sonuçlanacaktır. Bu sürecin gelişim aşamasında Osmanlı’da merkezi konumda bulunan ve iktidarı elinde bulunduran Müslüman-Türk etnik yapının modernleşme ile birlikte azınlıkların milliyetçiliğine karşı geliştirdikleri milliyetçilik ise geç Osmanlı’dan Cumhuriyet’e kadar uzanacak bir süreçte dönemsel farklılıklar ve yoğunlukların görüldüğü bir yapı oluşturacaktır. Fakat Cumhuriyet dönemi tartışmalarını ve resmi kimlik politikalarının temellerini belirleyecek bu süreçte, azınlıkların ayrılıkçı milliyetçilik faaliyetlerine karşılık Osmanlıcılık ve İslamcılık’ın ortaya çıkışı, Türkiye’de milliyetçiliğin arka planında yatan temel sebepleri ortaya koyabilmek adına gerekli gözükmektedir.

⁵¹ Reşat Kasaba, “Greek and Turkish Nationalism in Formation: Western Anatolia 1919-1922”, *European University Institute Working Papers*, Robert Schuman Centre For Advanced Studies, San Domenico, FI 2002, s. 17.

⁵² Herkül Millas, “Türk Edebiyatında Yunan/Rum İmajı: Ömer Seyfettin”, *Kebikeç*, Y.2, S.3, 1996, s. 43-49; Herkül Millas, *Türk Romanında ‘Öteki’: Ulusal Kimlikte Yunan İmajı*, Sabancı Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2000; Herkül Millas, *Türk ve Yunan Romanlarında ‘Öteki’ ve Kimlik*, İletişim Yayınları, İstanbul 2005.

⁵³ Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, s. 242.

⁵⁴ 1850’lerden sonra Yunan milli tarih yorumunun yukarıda değinildiği yönde inşası konusunda bkz. Herkül Millas, *Yunan Ulusunun Doğuşu*, İletişim Yayınları, İstanbul 1999, s. 157-189, 161-163, 188 vd.

JHS
240

History
Studies

Volume 6
Issue 6
December
2014

D. Osmanlı'da Milliyetçiliğin Seyri: Osmanlıcılık ve İslamcılık

Gerek Osmanlıcılığın gerekse de İslamcılığın önemi, Osmanlı'nın son dönemini etkileyen belli başlı üç ideolojik yaklaşımdan ikisi ve üçüncüsü olan Türkçülüğün bu iki yaklaşıma bir tepki, daha doğrusu onların aralarından sıyrılarak ortaya çıkması açısından dikkate değerdir. Bu bağlamda Osmanlı vatanseverliğinin ve İslami kimliğin içeriğine dair unsurların ortaya koyulması, Türkçülüğün ya da Türk kimliğinin neleri içerdiği/içermediği yönünde belirleyici olmaktadır. İmparatorluğun son döneminde etkili olmaya başlayacak ve ulus-devlete devir sırasında kendini tam olarak gösterme fırsatı bularak hem kurumsal hem de kuramsal düzeyde yerleşmesine tanık olunacak Türk kimliği, Osmanlı vatanseverliği ve İslami kimlikten içerisine dahil ettiği ya da dışladığı tüm unsurlar ile birlikte düşünülmelidir.

Bu doğrultuda ilk olarak, İmparatorluk dahilinde yaşayan farklı dinsel ve etnik grupları tek bir "Osmanlı milleti" olarak kabul eden ve bu unsurları ortak imparatorluk ideali çerçevesinde birleştirme yaklaşımı olan Osmanlıcılık ele alınabilir. Özünde Osmanlıcılık düşüncesi geleneksel Osmanlı devlet ideolojisinden radikal bir kopuş denemesini ifade eder. Somel'e göre, Osmanlıcılık, bir anlamda toplumu statü kompartımanlarına bölen pre-modern siyaset anlayışı yerine, Fransız İhtilali sonrasında Avrupa'da yaygınlaşmaya başlayan vatandaşlık ve hukuksal eşitlik esaslarına dayalı modern siyasal anlayışın imparatorluğa girmesi anlamına gelmektedir.⁵⁵ Bu yaklaşım, yukarıda belirtilen ve Osmanlı Devleti ile geleneksel cemaat yapıları arasında az çok var olan uyumun bozulmasında dikkate alınması gereken etkenlerden birisi olan on sekizinci yüzyıl ortalarından başlayarak Rum ve Ermeni cemaatleri dahilinde görülen değişimler ile paralellik arz eder. Nitekim özellikle dünya kapitalist ekonomisiyle bütünleşme ve yapılan reformlarla merkezi devlet otoritesinin genişlemesinin Osmanlı İmparatorluğu'nda önemli değişikliklere yol açması; bu değişim sonucunda da toplumda var olan iktisadi ilişkiler, toplumsal bağlılıklar ve ideolojik referans noktalarının değişmeye başlaması; kitlelerin milletleşmesi sürecinin temellerinin, Osmanlı'da öncelikle gayrimüslimler üzerinde atılması Osmanlıcılık siyasetinin ortaya çıkmasına zemin hazırlar.

Osmanlıcılık düşüncesini çağrıştıran ilk yaklaşımın ve siyasi önerinin Rhigas Velestinlis isimli bir gayrimüslimden geldiğini söyleyen Millas'a göre, Velestinlis'in düşündüğü, Osmanlı İmparatorluğu'nu ortadan kaldırarak, yerine Rum kültürünün ve elitinin ağırlıklı olacağı bir cumhuriyet kurmaktır. Burada, 1793 Fransız İhtilalci Anayasası'ndan esinlenerek hazırladığı bir Rum Cumhuriyeti anayasasında farklı etnik ve dinsel grupların birlikte yaşayacakları bir eşitlikçi düzen tasavvur edilir.⁵⁶ Bu tasavvurun öncülünü İslahat Fermanı oluşturur. Fermana bakıldığında burada imparatorluğun Tanzimat'tan itibaren artık yeni bir düzene girdiği ve saltanatın istikrarının bütün Osmanlıların "vatandaşlık gönül bağlarıyla" birbirine bağlı olmasına dayandığı belirtilir. Bu doğrultuda Osmanlı resmi belgelerinde Fransız Devrimi'nin bir ürünü olan "vatandaşlık" kavramı ilk kez İslahat Fermanı'nda kullanılmıştır. Buna ek olarak, Gözübüyük ve Kili, Osmanlıcılığın resmi boyuttaki en kapsamlı metninin 1876 Kanun-i Esasisi olduğunu söylerler ve resmi Osmanlılık tanımının Anayasanın sekizinci maddesinde yer aldığını aktarırlar: "Devlet-i Osmaniye tabiiyetinde bulunan efradın cümlesine herhangi din ve mezhebden olur ise olsun bila istisna Osmanlı tabir olunur..."⁵⁷ 1876 Kanun-i Esasisi'nde genel anlayış toplumu cemaatlere göre ayırmak değil, bütün nüfusun tek bir Osmanlı kategorisi altında anlaşılmalı olmasıdır. Kanun-i Esasi'de imparatorluğun sahip olduğu

⁵⁵ Selçuk Akşin Somel, "Osmanlı Reform Çağında Osmanlıcılık Düşüncesi (1839-1913)", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce I: Cumhuriyete Devreden Düşünce Mirası, Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi*, Ed. Mehmet Ö. Alkan, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s. 88.

⁵⁶ Millas, *a.g.e.*, s. 102-122.

⁵⁷ Gözübüyük- Kili, *a.g.e.*, s. 25-26.

JHS
241

History
Studies

Volume 6
Issue 6
December
2014

İslami kimlik ile Osmanlıcılığın getirdiği hukuksal eşitlik ve dolayısıyla da çok dinli tebaaya yönelik laik yaklaşımı uzlaştırma çabası fark edilmektedir.

Bu dönemde Osmanlılık imparatorluğu bir arada tutabilecek bir üst kimlik olarak ele alınmaktadır.⁵⁸ İmparatorluğun müslüman kesimleri arasında Osmanlıcılık düşüncesi, siyasal muhalefetle paralel bir çizgide gitmiş, özellikle Yeni Osmanlı ve Jön Türk muhalifleri tarafından dikkate alınmıştır. Fakat Balkan Savaşları ve izleyen demografik değişimlerin ardından Osmanlıcılık, dikkate değer bir siyasal düşünce olarak, İslamcılık ve Türkçülük gibi akımlarla rekabet edemez duruma gelecek ve gündemden düşecektir. İlerleyen yıllarda iktidarın giderek artacak baskısı ve Türkçülük eğilimlerine karşı, muhalefetin birleştiği temel kavramlardan birisi olarak Osmanlıcılık tutumu, taraftarları giderek artan Türkçülüğün imparatorluğun sonunu hazırlayacağını düşünmelerinden ötürü geleneksel Osmanlıcılık çizgisine sığınacaktır. Bunun yanında Türk olmayan milletler, artan Türkçülük karşısında kendi milliyetlerini savunabilmek için Osmanlıcılığı bir kalkan olarak kullanacaklardır.

Özellikle yirminci yüzyılın başında yaşanan gelişmeler Osmanlıcılık fikrinin giderek gündemden düşmesine neden olacaktır. Farklı etnik unsurlar arasında artık milliyetçilik bilinci yerleşecek ve Osmanlıcılık siyaseti gelecek açısından umut veremez olacaktır. Nitekim imparatorluk dahilinde yaşanan savaşlar ve göçler, bağımsızlık mücadeleleri sonunda imparatorluktan ayrılan bölgeler gibi gelişmeler sonucunda Karpat, din temelli başka bir ayrımaya dayalı tanımlanmaya gidildiğini ve dinin, siyasi bir ayrım olarak, her iki taraf için de, “bizler” ve “ötekiler” şekline dönüştüğünü yazar.⁵⁹ Örneğin göçler bu dönemin demografik bileşenlerinin belirlenmesi açısından en temel argüman olacaktır. Karpat, 1856 ile 1914 yılları arasında, özellikle Balkanlardan Anadolu’ya yedi milyondan fazla göçmenin geldiğini not düşer.⁶⁰ McCarthy de 1821 ile 1922 yılları arasında beş milyondan fazla Osmanlı Müslümanlarının yerlerinden edildiği; beş buçuk milyon insanın ise savaşlarda ya da salgın hastalık vb. yüzünden öldüğünü aktarır.⁶¹ Bu bağlamda Balkan Savaşları, siyasetin kimlik bazında dönüşümünün izlerinin sürülebileceği dönüm noktalarından birini oluşturur. Bu süreçle bağlantılı olarak aynı dönem için Yavuz, kitlesel iletişim, yayıncılık ve yazılı basın gelişimi ve yaygınlaşmasının, Türk-Müslüman kimliği içinde de gruplaşmaların başlamasına olanak sağladığını yazarken;⁶² Aktar, yönetici seçkinlerin artık çok-dinli ve çok-etnili bir topluma, Osmanlı İmparatorluğu’na, duydukları inancı yitirdiklerini not düşer.⁶³ Osmanlıcılığa olan ilgisini giderek kaybeden yeni algı, göçler ve savaşlar benzeri bir dizi hareketlenme ve

⁵⁸ Bu yönde yorumlar için bkz. Somel, *a.g.m.*; Süleyman Seyfi Ögün, “Türk Milliyetçiliğinde Hâkim Millet Kodunun Dönüşümü”, *Türkiye Günlüğü*, S.75, Kış 2003, s. 53-86; Şükrü Hanioglu, “Osmanlıcılık”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, 5. Cilt, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 1389-1393.

⁵⁹ Kemal H. Karpat, “Ottomanism, Fatherlands and ‘Turkishness’ of the State”, *The Politicization of Islam: Reconstructing Identity, State, Faith and Community in the Late Ottoman State*, Oxford University Press, Oxford 2001, s. 341-345.

⁶⁰ Kemal H. Karpat, “Historical Continuity and Identity Change”, *Ottoman Past and Today’s Turkey*, Ed. Kemal H. Karpat, Brill, Leiden 2000, s. 22.

⁶¹ Justin McCarthy, *Death and Exile: The Ethnic Cleansing of the Ottoman Muslims, 1821-1922*, Darwin Press, Princeton 1995, s.1’den aktaran İlhan Tekeli, “Osmanlı İmparatorluğundan Günümüze Nüfusun Zorunlu Yer Değiştirmesi ve İskân Sorunu”, *Toplum ve Bilim*, S.50, Yaz 1990, s. 49-72. Ayrıca Osmanlı Müslümanlarının Balkan Savaşları’nda yaşadıkları ve imparatorluk merkezine göçleri için bkz. H. Yıldırım Ağanoğlu, *Göç: Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Balkanlar’ın Makus Talihi*, Kum Saati Yayınları, İstanbul 2001, s. 44-98; Esra Danacıoğlu, *Geçmişin İzleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2007.

⁶² Hakan M. Yavuz, “Islam and Nationalism: Yusuf Akçura, Üç Tarz-i Siyaset”, *Oxford Journal of Islamic Studies*, Vol.4, No.2, 1993, p. 190-192; Hakan M. Yavuz, “The Patterns of Islamic Identity: Dynamics of National and Transnational Loyalties and Identities”, *Central Asian Survey*, Vol.14, No.3, 1995, p. 360.

⁶³ Ayhan Aktar, “Economic Nationalism in Turkey: The Formative Years 1912-1925”, *Bogazici Journal of Economic and Administrative Sciences*, Vol.10, No.1-2, 1996, p. 263-290.

JHS
242

History
Studies

Volume 6
Issue 6
December
2014

gerek fiziksel gerekse de ruhsal olarak Müslüman unsurların giderek birleşmesinin tetikleyici etkisiyle, mevcut şartlarda alttan alta işlemeyi başararak varlığını sürdürebilmiş olan İslam birliğine kaymaya başlayacaktır. Temelinde İslami bir gelenek ve kültür barındıran imparatorluk siyasal düzeni içerisindeki tartışmalar paralelinde, aynı zamanda Babıali'nin imparatorluk içindeki ve dışındaki Müslümanlara yönelik politikasına da bir tepki olarak İslamcılık formülünün gündeme gelmesi de kaçınılmaz olacaktır.

Özellikle 1870-1876 yılları arasında Yeni Osmanlılar'ın liberal ideolojisinden farklı bir fikir akımı olarak şekillenen, aslında kökleri 1840'lardan beri genel bir "Müslümanca" tepki olarak okunabilen, İslamcılık olarak beliren bu yeni yaklaşımın odak noktası, Osmanlıların Tanzimat'la birlikte kültürel benliklerini kaybetmeye başlamasıdır. Bunun karşısına geçmekte en uygun yol, Tanzimat'ın gizli olarak inkâr ettiği İslami değerleri tekrar Osmanlı toplumuna getirmektir. İslamcılık, özellikle II. Abdülhamid dönemi boyunca Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi gündemini meşgul eden bir yapı arz edecektir. İslamcılık ideolojisi, Snyder'ın da işaret ettiği gibi, hayat mücadelesinde üstte kalan ırkların, medeniyeti ileri götürecek olan ırklar olarak görüldüğü ırkçı Darwinizmin uzantılarından birisi olarak 1870'den sonra Avrupa'da kristalleşmeye başlayan pan milliyetçiliklerin çıkış noktası olan; o zamana kadar parçaları yeryüzüne dağılmış sayılan Slavlar ve Almanlar gibi kalıcı bir milletin parçalarının yeni bir devlet halinde birleştirilmesinin tabii ve karşısına geçilmez bir eğilim olması düşüncesinden hareketle oluşturulacaktır.⁶⁴

Pan-İslamizm fikrinin iki ana kaynağı olduğunu söyleyen Çetinsaya'ya göre bunlardan biri özellikle İslahat Fermanı sonrasında Osmanlı kamuoyunda ortaya çıkan muhafazakâr tepki, diğeri ise İslam dünyasının sömürgeleşmesinin sonucu olarak dünya Müslümanları nezdinde hilafetin öneminin ve Osmanlı devletinden yardım taleplerinin artmasıdır.⁶⁵ Türköne'ye göre, bu durumun, hızla gelişmekte olan iletişim araçlarının, özellikle gazetenin bir sonucu olarak, o dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda yeni oluşmakta olan kamuoyuna yansımaları iki şekilde olur: Batı/Avrupa aleyhtarlığının ve İslami ya da Pan-İslamik duyarlılığın artması.⁶⁶ Bu doğrultuda özellikle 1875 yılından itibaren imparatorluğun içine girmeye başladığı kriz ortamı, 1878 başlarında sona eren Rus savaşı (Osmanlı topraklarının beşte ikisini ve nüfusunun beşte birini kaybetmişti) ve Osmanlılık politikasının savunulamaz duruma geldiği Berlin Antlaşması sonrasında, yeni bir politika benimsenmeye başlanacaktır. Buna göre, artık devlet iç politikasında elde kalan gayrimüslimleri değil, o güne kadar ihmal ettiği Müslüman unsurları esas alacaktır. Bir yandan mevcut bütün maddi imkânlar ve temel yatırımlar Müslümanların yaşadığı bölgelere yönlendirilirken; diğer yandan birbirinden çok farklı özellikler taşıyan Müslüman unsurlar arasında eğitim yoluyla ortak bir kimlik yaratılmaya çalışılacaktır. Bu dönüşüm için ortam da hazırdır. Berlin Antlaşması'yla birlikte imparatorluk önemli Hıristiyan vilayetlerini kaybettiği (ve bu arada önemli miktarda Müslüman göçü aldığı) için, gayrimüslimlerin toplam nüfus içindeki oranı %20 civarına inmişti. Artık Tanzimat yaklaşımlarının Hıristiyan milliyetçiliğini önlemede bir faydasının olmadığı anlaşılmış, bu %20'nin de ayrılabilceği kabullenilmeye başlanmıştı. Bu tablo, Osmanlıcılığın tamamen terk edildiği anlamına gelmemekle birlikte önceliğin artık %80 oranındaki Müslümanlar olduğunu gösterir.⁶⁷

⁶⁴ Avrupa'da farklı "pan" hareketler ve Osmanlı özeli için bkz. Snyder, *a.g.e.*

⁶⁵ Gökhan Çetinsaya, "İslami Vatansızlıktan İslam Siyasetine", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce I: Cumhuriyete Devreden Düşünce Mirası, Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi*, Ed. Mehmet Ö. Alkan, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s. 266.

⁶⁶ Türköne, *a.g.e.*, s. 212-213, 230-231.

⁶⁷ Çetinsaya, *a.g.m.*, s. 270.

JHS
243

*History
Studies*

*Volume 6
Issue 6
December
2014*

Bu yönlenmenin bir de uzun vadeli, adına “Müslüman millet tasavvuru” denilebilecek siyasi bir cephesi olacaktır. 1878 sonrasında elde Müslüman ağırlıklı bir ülke kalmıştı fakat ortada homojen bir Müslüman unsur yoktu. Farklı unsurların tasavvur edilen bu Müslüman devlete uygun bir tebaa, bir “Müslüman millet” haline getirilmesi gerekiyordu. Nitekim Osmanlı İmparatorluğu’nda kurumsal modernleşme sürecinin başladığı on dokuzuncu yüzyıl öncesinde Osmanlı devlet ve toplumunun kimlik veya kimliklerini belirleyici nitelikte temel özelliklerin ilki, Sünni-İslami kimlikti. Merkezi idarenin etkin olduğu yerlerde Şeriatın yanı sıra laik-dünyevi nitelikteki örfi hukukun toplumsal düzenlemelerde büyük bir yeri olmasına karşın, Osmanlı hukuki ve eğitim müesseselerinde Sünni-İslami karakterin baskın olması bu süreci kolaylaştıran bir yapı arz ediyordu.⁶⁸ Bu da dini ve seküler öğelerin birlikte yer aldığı modern eğitimle sağlanacaktı. Bu dönem devlet adamlarının dilinden düşürmediği “her köye bir mektep ve bir mescit” sözünün bu manada anlaşılması gerektiğini söyleyen Çetinsaya, yeni “Müslüman millet”in ortak bir ideoloji, ortak bir kimlik etrafında şekillenmesi için İslam’ın, İmparatorluğun Müslüman unsurlarını bir araya getirmek için kullanılabilecek bir sosyal çimento olarak görüldüğünü yazar.⁶⁹ Burada görülen, modernleşmeyle birlikte hızlı bir değişim geçiren toplumsal yapıya modern anlamda bir kimlik inşa etme girişim örneği olarak ortaya çıkan bir milli kimlik söylemi biçimi olacaktır.

Aslında İslamcılığın, Tanzimat’tan beri süregelen ve on sekizinci yüzyıl Batı aydınlanmasının karşısında “İslam ilerlemeye engel mi?” tartışmasıyla hep öne çıkan bir akım olarak varlığını göstermiş olduğunu söyleyen Kara’ya göre, tartışmanın ana hattı, modernleşme yönünde bir toplumsal seferberliğin ve katılımın sağlanabilmesi ve sosyokültürel dönüşümün temini için geçmiş ve şimdiki toplumsal kabulleri ve yaşama tarzını değiştirmek gerekliliğiydi. Bu da doğrudan doğruya bir ahlak ve zihniyet değişikliği teklif etmek hatta genellikle dayatmak manasına geliyordu.⁷⁰ Zihin değişikliği sürecine karşıt bir İslamcılığın pekişmesinde, II. Abdülhamit döneminin temel özelliği Alkan’a göre, dinselleşmenin ideolojik boyutu olarak bir “İslam/Türk sentezi” oluşturmak çabasıdır.⁷¹ Bu dönemdeki İslam-Türk sentezinde Türklük İslam potası içinde eritilen ve anlamlandırılan ikincil veya yedek bir kimlik olarak sunulmuştur. Ancak II. Abdülhamit’in Panislamist politikaları nedeniyle İslamcılık siyasal düşünce alanından daha çok ideolojik konumlandırmalarda yer bulabilmiştir. Nitekim Deringil’e göre, II. Abdülhamit’in meşruiyet zemini aramak ve Osmanlı halifesini dünyada “görünür kılmak”, dini motifler kullanarak tümüyle seküler bir dünya politikasına oynamak şeklinde özetlenebilecek yaklaşımı, bir siyaset tarzı olarak İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin gündeminde yerini alacaktır.⁷² Örneğin Belge, birçok farklı örneğe bakılarak varılmış bir yargıya göre, “kimlik inşa süreci”nde, “düşman”ın çoğu zaman, kendine kimlik oluşturan öznenin kendini tanımlamasından daha etkili ve belirleyici olduğunu söyler. Osmanlı’nın son dönemlerinde ve Cumhuriyet’in belirli evrelerinde bu gözlemi doğrulayan birçok örneğin bulunabilmesinin mümkün olduğuna dikkati çeken Belge’ye göre, koşullar, bu iç içe geçmeyi oldukça ileri derecelere vardırırmıştır. Örneğin, Abdülhamit’in, bazı “simgesel jestleri”nin,

⁶⁸ Selçuk Akşin Somel, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Türk Kimliği”, *Cumhuriyet, Demokrasi ve Kimlik*, Ed. Nuri Bilgin, Bağlam Yayınları, İstanbul 1997, s. 71.

⁶⁹ Çetinsaya, *a.g.m.*, s.271.

⁷⁰ İsmail Kara, “İslam Düşüncesinde Paradigma Değişimi: Hem Batılılaşım Hem de Müslüman Kalalım”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce I: Cumhuriyete Devreden Düşünce Mirası, Tanzimat ve Meşruiyetin Birikimi*, Ed. Mehmet Ö. Alkan, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s. 250.

⁷¹ Alkan, *ag.m.*, s. 389.

⁷² II. Abdülhamit dönemi İslamcı politikaların geniş bir analizi için bkz. Selim Deringil, “Osmanlı İmparatorluğu’nda ‘Geleneğin İcadı’, ‘Muhayyel Cemaat’ (‘Tasarımlanmış Topluluk’) ve Panislamizm”, *Toplum ve Bilim*, S.54-55, 1991, s. 47-64; Selim Deringil *The Well Protected Domains: Ideology and the Legitimation of Power in the Late Ottoman Empire, 1876-1909*, I.B. Tauris, Londra 1998.

JHS
244

History
Studies

Volume 6
Issue 6
December
2014

Müslüman Osmanlı İmparatorluğu'nda, ilk kez İslamcı bir politika izlemeye başladıktan sonra, çareyi nerelerde aradığını gösterir.⁷³

Diğer yandan Mardin'e göre, Müslüman Osmanlıların hem üst hem de alt sınıfları harekete geçirebilecek duygusal yankıyı yakalayabilecekleri ve Rumların ya da Sırların milli sembolleriyle rekabet edebilecek semboller topluluğunu sağlayacak kaynak İslamiyet'tir.⁷⁴ Fakat yaşanan süreç, modernleşmeyi yaşayan bir toplumsal düzenin din temelli birleştirici bir fonksiyonla ayakta tutulamayacağını gösterecektir. Nitekim modernleştikçe sekülerleşmesi beklenen toplumsal yapının mevcut düzeninin giderek din dışına çıkmaya ya da alternatif yaklaşımlara doğru güçlenerek yönelmesi beklenir. Zaten mevcut konjonktür, din konusunda da ikili bir toplumsal yapının tarihsel süreçte kendi başına işlerlik kazandığı bir durumu arz etmektedir. Dinim toplumsal gelişimi, devletin resmi dini yanında halkın kendi dinini benimseyip, sürdürmüş olması sonucunu doğurmuştur. Bir bakıma, Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş devirleri, İslam'ın heterodoks şeklini kabul edenlerle Sünni İslam'ı egemen kılmak isteyenler arasındaki çekişmelerin tarihi olarak da yorumlanır.⁷⁵ Bir taraftan resmi dini yayanlar İslam'ın Sünni görüntüsünü daha ince bir şekle getirirken, diğer taraftan toplumun çeşitli katlarındaki kuruluşların tarikatlarla ilişkileri resmi bir şekil almıştır. Bu durum, halk arasında tarikat yapısıyla birlikte dinsel kültüre paralel olan heterodoks bir kültür geliştirmiştir. Örneğin, halk arasında Osmanlı devlet sınıfının İranlaşmış edebiyatının yerine ilahiler rağbet görürken, Yunus Emre buna en yakın "tip" olmuştur.⁷⁶

Fakat resmi din söylemi de kendi söylemini üretmeye, yeri geldiğinde halk katında yaşanır kılınmasına çalışmaya devam etmektedir. Bu bağlamda örneğin İnalcık, Osmanlı İmparatorluğu'nda dini tarikatları iki ana gruba ayırır ve bunları saraya bağlı ve halka ait gizli tarikatlar şeklinde belirler.⁷⁷ Toplumsal yapının din eksenindeki ikili yapısı, siyasi ya da toplumsal kullanım şekillerine ve yönlendirmelerine rağmen İslamcılık fikrinin tam anlamıyla hayatiye geçmesine ve etkili olmasına engel olacaktır. Bu fikir, II. Abdulhamit'ten sonraki dönemde bir nebze de olsa ayakta tutulmaya çalışılacaktır. Örneğin, İttihatçılar II. Abülhamit'ten devraldıkları "devlet İslamı"nı geliştirerek kullanmışlardır. Bir yandan Osmanlı ülkesi içindeki ve dışındaki Müslümanların desteğini sağlamaya çalışmışlar, diğer yandan militarist bir amaçla, milliyetçiliğin değerleri olan vatan, millet, devlet gibi kavramları cihat, gazilik ve şehitlik gibi, aslında İslami nitelik ve içerik taşıyan değerlerle meşrulaştırmışlardır. Birinci Dünya Savaşı da aynı şekilde, İttihatçıları, milliyetçi eğilimlerine rağmen bir Türk-İslam sentezi vitrini oluşturmaya itmiştir. Cihat ilan edilmesi bunun en tipik örneğidir.⁷⁸

Fakat İttihat ve Terakki Cemiyeti Osmanlıcılığa hatta İslamcılığa taraftar gözüke de Trablusgarp ama özellikle Balkan Savaşları Türklük bazında "millet" ve "milli his" kavramlarının öne çıkmasında uygun bir ortam yaratacak, iktidarın milliyetçi eğilimlerini su yüzüne çıkartan gerekçelerden de birisi olacaktır. Yaşanan gelişmeler sonucunda gerek Osmanlıcılık gerekse de İslamcılık ideolojilerinin imparatorluğu bir arada tutamayacağını giderek anlaşılması ise özellikle azınlıkların milliyetçi ayaklanmalarından hareketle oluşmaya başlayan kimlik ayrımları dâhilinde "biz" ve "onlar" ayrımını giderek belirginleştirirken bu

⁷³ "Simgesel jestler" e örnekler için bkz. Murat Belge, "Türkiye'de Zenofobi ve Milliyetçilik", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce IV: Milliyetçilik*, Ed. Tanıl Bora, İletişim Yayınları, İstanbul 2002, s. 184.

⁷⁴ Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji*, İletişim Yayınları, İstanbul 2007, s. 207.

⁷⁵ Bu yönde yorumlar için Bkz. Şerif Mardin, *Bediüzzaman Said Nursi Olayı*, İletişim Yayınları, İstanbul 2006.

⁷⁶ Yunus Emre'nin halk edebiyatı bağlamında tarihsel yeri ve önemi için bkz. Abdülbaki Gölpınarlı, *Yunus Emre: Hayatı ve Şiirleri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010.

⁷⁷ İnalcık, *a.g.e.*, s. 199.

⁷⁸ Alkan, *a.g.m.*, s. 394.

JHS
245

History
Studies

Volume 6
Issue 6
December
2014

ayrımın çekirdeğine de Osmanlı Müslüman-Türk etnik merkezi açısından Türkçülük politikasını yerleştirmeye başlayacaktır. Bu dönemde, özellikle Rusya’dan Türkiye’ye gelen Müslüman Türk aydınlarının, Türkçülüğü Türkiye’ye getirdikleri ve Yusuf Akçura’nın *Üç Tarzı Siyaset* isimli eserinin Türkçülüğün manifestosu olduğu kabul edilmiştir. Yusuf Akçura, Ahmet Ağaoğlu ve Hüseyinzade Ali gibi Rusya’dan kaçarak Osmanlı İmparatorluğu’na yerleşen aydınlar, İttihatçı çevreler içinde ya da onlarla yakın ilişkide olmuşlar, Türklüğün geçmişinin Orta Asya’da aranmasına dönük projelerin parçası olarak yeni bir milliyetçi söyleme ışık tutmuşlardır. Yusuf Akçura’nın önemi, Osmanlı’nın son döneminde Türkçülüğün kuramsal temellerini atması açısından ele alındığında anlaşılabilir. Akçura, 1904’te ilk kez sistemli olarak bir Osmanlı milleti politikasını reddedecektir. Ancak Akçura ve onun gibi aydınları Türk milliyetçiliğini benimsemeye götüren sürecin düz-çizgisel bir süreç olduğu düşünülmemelidir. Başlangıçta Osmanlı aydınlarının Türk milliyetçiliğini kabul etmedikleri görülmektedir. Reddedişlerinde, bu akımın İslam’a aykırı olduğuna inanmaları yatar. Bu bağlamda İslamcıların milliyet eleştirisi iki yönlüdür: birincisi, İslam esas olarak milliyetçiliği dışlar. İkincisi ise, milliyetçilik İslam’daki kardeşlik duygusunu yok eder. Fakat örneğin, Ağaoğlu, bu reddedişe cevap veren isimlerden biridir. Ona göre, İslam’da eleştirilen şey, milliyet değil, asabiyetti. Millet ise din, dil, ırk, tarih, örf, adet vb.den oluşan ortak bir duyguyu paylaşan insan topluluğu demektir. Zaten başlangıçta İslam’ın amacı, kabileciliği yok ederek Arap milletinin birliğini sağlamak, yani milliyet temeline dayanarak İslam’ı yerleştirmektir. Ayrıca O’na göre, bir millete hizmet etmek İslam’a hizmet etmek anlamına geliyordu çünkü birçok millet İslam’ı benimsemişti ve kardeşlik duygusu her milletin kendi tarzında İslam’a hizmet etmesini yaratılabildi.⁷⁹

Aynı düşünce paralelinde Akçura, Tanzimat döneminden başlayarak devletin güçlenmesi ve ilerlemesi için üç “siyasi yol” tasavvur ve takip edildiğini yazar. Akçura’ya göre, Tanzimat’tan beri bir “millet vücutu” getirme arayışı vardır: Tanzimat döneminde “Osmanlı milleti”, II. Abdülhamit döneminde “İslam milleti” (Panislamizm) ve nihayet ırka dayalı Türk milleti teşkil etmek. Bu bağlamda *Üç Tarz-ı Siyaset*, birlik sorununun imparatorluk için özgürlükten daha önemli bir sorun olduğu düşüncesinden yola çıkar. Onun çözümü, kendi ifadesiyle, “ırk temeline dayalı siyasi bir Türk milleti”ne karşılık gelir. Pantürkizmin sistematik biçimde ortaya koyulduğu ilk metin olan makalesindeki tezin özgünlüğü, tasarısının merkezine Osmanlı Devleti’ni oturtmasından kaynaklanıyordu. Tez, böylece, Rusya Türklerinin birlik sağlama isteği ile Osmanlıların devleti koruma çabalarını bir senteze ulaştırıyordu. Ona göre İslamiyet milliyetçiliği kabullenmek zorunda idi, çünkü bu tarihin bir gerekliliği idi. Dinler de tarihin yasalarına boyun eğmek zorunda idiler, onlar da değişime uğradı. Bu doğrultuda Akçura’nın düşüncesi, İslamiyet’in birlik ve dayanışmadan doğan gücünü milliyetçiliğin hizmetine vermektir.⁸⁰

Ayrı bir kimlik olarak Türklük’ün bilincine varmak ve bundan gurur duymak, yüzyıl dönümünde Osmanlı yönetici eliti arasında yaygınlık kazanacaktır. Ancak Osmanlı Türk entelektüelleri için bu, Osmanlı tebaası ve Müslüman olmanın en azından eşit bir biçimde önemli olduğu karmaşık bir kimlikte sadece tek bir unsurdur. Bu dönemde Pantürkçü duyarlılıklar, Panislamcı duyarlılıklar gibi siyaseten kullanılacaktır.⁸¹ Fakat 1902’den sonra, sadece Osmanlı İmparatorluğu’nu savunmanın değil, bunun içinde Osmanlı-müslüman elitinin

⁷⁹ Ahmet Ağaoğlu’nun millet, milli kimlik ve milliyetçilik üzerine düşünceleri için bkz. Holly A. Shissler, *İki İmparatorluk Arasında: Ahmed Ağaoğlu ve Yeni Türkiye*, Çev. Taciser Ulaş Belge, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2005.

⁸⁰ Yusuf Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset*, Lotus Yayınevi, Ankara 2005, s. 35-39.

⁸¹ Hasan Kayalı, *Arabs and Young Turks: Ottomanism, Arabism, and Islamism in the Ottoman Empire, 1908-1918*, University of California Press, Berkeley 1997, s. 113 vd.

JHS
246

History
Studies

Volume 6
Issue 6
December
2014

mevkiini savunmanın da gittikçe daha önemli hale geldiği bir değişim yaşanacaktır. Yirminci yüzyılın başından itibaren bu değişimin tamamlanmaya devam etse de bu dönemde Osmanlı-Müslüman oranlılığı ile Türk milliyetçiliğini birbirinden ayırmak zordur. Fakat Müslüman elit içinde baskın unsur Türk olduğu için, Türklük de daha fazla önem görecektir. Yine de bu yazının konusu olmamakla birlikte, gerek Osmanlıcılığa gerekse de İslamcılığa alternatif olmaktan öte, belirli bir zorunluluktan doğan Türkçülüğün ortaya çıkabilmesi de ancak modernleşme sürecine giren Osmanlı coğrafyasındaki toplumsal değişimlerin, önce azınlıkların ayrılıkçı milliyetçiliği, ardından da Osmanlıcılık ve İslamcılık deneyimlerinin üzerine yükseldiğini de not düşmek gerekmektedir.

Sonuç

Osmanlı'da modern öncesi dönemle başlatılan Türkiye'de milliyetçiliğin ortaya çıkış koşullarına odaklanan bu çalışmaya, modern öncesi dönemin dini-hanedani kimlikler özelinde oluşturulduğuna ve Osmanlı özelinde dinsel bir meşruiyet arayışının yaşandığı geleneksel iktidar yapılarına değinilerek girilmiştir. Bu bağlamda bugünkü kullanımından farklı olarak millet sisteminin, Müslüman ve ötekiler üzerinden din temelli bir kimlik oluşumuna öncül olduğu; böylece toplum nezdinde temel bir ayırım yarattığına işaret edilmiştir.

Ardından modernleşme süreciyle birlikte sekülerleşmeye başlayan geleneksel toplum yapısının köklü bir dönüşüm sürecine girdiğine değinilmiştir. Bu süreç, milliyetçiliğin temel bir ideoloji olarak siyasal alana yansıtılması ile kimlik tanımlamalarını, aidiyet hislerini de beraberinde getirmiş ve Osmanlı özelinde ilk defa azınlıkların ayrılıkçı milliyetçilikleri şeklinde yaşanan bir mücadele alanını somutlaştırmıştır. Modernleşme ile girilen süreçteki “yeni düşünceler” ve bunlara dayanan somut talepler, Özellikle Batılılaşma adı altında girilen modernizasyon, bir taraftan milliyetçi düşünce ve hareketler dahil, Batılı kavram ve kurumların Osmanlı İmparatorluğu'nda karşılığını bulmasıyla sonuçlanırken diğer yandan da Anayasal ve parlamenter bir yönetim talepleriyle ortaya çıkan yeni muhalefet, sadece imparatorlukta köklü bir reform talep eden merkezi unsurların değil aynı zamanda imparatorluk yapısına karşı mücadele eden ayrılıkçı gruplarca da benimsenmiştir. Osmanlı İmparatorluğu bünyesinde ilk defa azınlıklar özelinde görülen milliyetçi düşünce ve hareketler ise zaman içerisinde imparatorluk coğrafyasını kurtarmaya yönelik karşıt ideolojik görüşlerin ortaya çıkmasına da sebep olmuştur.

Bu bağlamda modernleşme süreciyle birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşanmaya başlanan milliyetçilik ve milli kimliğe dair tartışmaların, öncelikle azınlıkları etkilediği; buna karşıt olarak da Osmanlıcılık ve İslamcılık gibi ideolojileri ortaya çıkarttığı söylenebilir. Geleneksel Osmanlı düşüncesine uygun olmasıyla birlikte, millet sistemini dönüştüren modernleşme sürecinin getirilerinin yanında, imparatorluğa bağlı asli ve diğer unsurları bir arada tutma düşüncesi ile de geliştirilen Osmanlıcılık düşüncesi ilk etapta azınlıkların ayrılıkçı muhalefetlerine bir çare gibi gözükse de imparatorluğun sürekli güç kaybetmesi ile birlikte yaşanan gelişmeler sonuçta istenen sonuçlara ulaşamadığını göstermiştir.

Tıpkı Osmanlıcılık düşüncesinde olduğu gibi İslamcılık düşüncesi de, azınlıkların ayrılıkçı muhalefetine ve Batı merkezli seküler milliyetçi düşünce biçimine bir alternatif olarak görülmüştür. Fakat zaman içerisinde sadece Müslüman olmayan azınlıklar özelinde değil aynı zamanda Müslüman azınlıklarda da görülmeye başlanan ve imparatorluk yapısının da giderek sekülerleşmesiyle genişleyen muhalefetin taleplerine cevap veremeyen bir İslamcılık düşüncesi de terkedilmiştir.

Osmanlıcılık ve İslamcılık, bir yandan imparatorluğun son dönemini etkileyen belli başlı üç ideolojik yaklaşımdan ikisini oluştururken diğer yandan da üçüncüsü olan Türkçülüğün bu

JHS
247

*History
Studies*

*Volume 6
Issue 6
December
2014*

iki yaklaşıma bir tepki olarak doğmasına da sebep olmuştur. Yaşanan tarihsel, toplumsal, siyasal ve ekonomik gelişmelerin bu iki ideolojinin imkansızlığını gösterdiği ve son tahlilde imparatorluğun dağılmasının ardından yeni kurulacak olan Türkiye Cumhuriyeti ulus-devletine varan süreçte Türkçülük’te karar kılındığı görülecektir. Bu yüzden gerek Osmanlıcılık gerekse de İslamcılık, bu ikisi arasından sıyrılarak ortaya çıkma şansına kavuşmuş olan Türk milliyetçiliği düşüncesi açısından dikkate değerdir.

Son tahlilde, çalışmada işlenen üç ana unsur, öncesi ve sonrası ile Osmanlı modernleşmesi, azınlıkların ayrılıkçı milliyetçiliği ile ilk defa Osmanlı İmparatorluğu’nun gündemine giren milliyetçi düşünce ve hareketler ve bu hareketlere bir tepki olarak doğan ve zamanla gelişen Osmanlıcılık ve İslamcılık ideolojilerinin bir bütün olarak değerlendirilmesi gerekliliği, Türkiye’de milliyetçiliğin temelini oluşturan Türk milliyetçiliğinin doğru analiz edilebilmesi için odaklanılması gereken hareket noktalarını işaret etmesi açısından önemli unsurlardır.

Kaynakça

- ADIYEKE, Nuri, “İslahat Fermanı Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu’nda Millet Sistemi ve Gayrı Müslimlerin Yaşantılarına Dair”, *Osmanlı’dan Günümüze Ermeni Sorunu*, Ed. Hasan Celal Güzel, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2000, s.183-192.
- AĞANOĞLU, H. Yıldırım, *Göç: Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Balkanlar’ın Makus Talihi*, Kum Saati Yayınları, İstanbul 2001.
- AKSAKAL, Hasan, *Politik Romantizm ve Modernite Eleştirileri: Aydınlanma Çağından Karanlık Yüzyıla*, Kadim Yayınları, Ankara 2011.
- AKTAR, Ayhan, “Economic Nationalism in Turkey: The Formative Years 1912-1925”, *Bogazici Journal of Economic and Administrative Sciences*, Vol.10, No.1-2, 1996, p.263-290.
- ALKAN, Mehmet Ö., “Resmi İdeolojinin Doğuşu ve Evrimi Üzerine Bir Deneme”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce I: Cumhuriyete Devreden Düşünce Mirası, Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi*, Ed. Mehmet Ö. Alkan, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s.377-407.
- ALPAY, Şahin, “Journalists: Cautious Democrats”, *Turkey and the West: Changing Political and Cultural Identities*, Ed. Metin Heper, Ayşe Öncü, Heinz Kramer, I.B. Tauris, London, New York 1993, s.69-91.
- ANAGNOSTOPOULOU, Athanasia, “Tanzimat ve Rum Milletinin Kurumsal Çerçevesi Patrikhane, Cemaat Kurumları, Eğitim”, *19. Yüzyıl İstanbul’unda Gayrimüslimler*, Ed. P. Stathis, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999, s.1-35.
- AYDIN, Suavi, *Modernleşme ve Milliyetçilik*, Gündoğan Yayınları, İstanbul 2000.
- BELGE, Murat, “Türkiye’de Zenofobi ve Milliyetçilik”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce IV: Milliyetçilik*, Ed. Tanıl Bora, İletişim Yayınları, İstanbul 2002, s.179-193.
- BELGE, Murat, *Osmanlı’da Kurumlar ve Kültür*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2009.
- BENLİSOY, Foti- Stefo BENLİSOY, “Millet-i Rum’dan Helen Ulusuna (1856-1922)”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce I: Cumhuriyete Devreden Düşünce Mirası*,

JHS
248

History
Studies

Volume 6
Issue 6
December
2014

Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi, Ed. Mehmet Ö. Alkan, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s.367-377.

- BERKES, Niyazi, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004.
- ÇETİNSAYA, Gökhan, “İslami Vatanseverlikten İslam Siyasetine”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce I: Cumhuriyete Devreden Düşünce Mirası, Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi*, Ed. Mehmet Ö. Alkan, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s.265-271.
- ÇETİNSAYA, Gökhan, “Kalemiye’den Mülkiye’ye Tanzimat Zihniyeti”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce I: Cumhuriyete Devreden Düşünce Mirası, Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi*, Ed. Mehmet Ö. Alkan, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s.54-71.
- ÇİĞDEM, Ahmet, “Batılılaşma, Modernite ve Modernizasyon”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce III: Modernleşme ve Batıcılık*, Ed. Uygur Kocabaşoğlu, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, s.69-81.
- ÇOLAK, Yılmaz, “Türkiye’de Medeniyet ve Modernleşme”, *Muhafazakar Düşünce*, Y.6, S.21-22, Yaz-Güz 2009, s.145-167.
- DANACIOĞLU, Esra, *Geçmişin İzleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2007.
- DERİNGİL, Selim, “Osmanlı İmparatorluğu’nda ‘Geleneğin İcadı’, ‘Muhayyel Cemaat’ (‘Tasarımlanmış Topluluk’) ve Panislamizm”, *Toplum ve Bilim*, S.54-55, 1991, s.47-64.
- DERİNGİL, Selim, “The Ottoman Origins of Kemalist Nationalism: Namık Kemal and Mustafa Kemal”, *European History Quarterly*, Vol.23, No.2, 1993, p.165-191.
- DERİNGİL, Selim, *The Well Protected Domains: Ideology and the Legitimation of Power in the Late Ottoman Empire, 1876-1909*, I.B. Tauris, Londra 1998.
- GELLNER, Ernest, *Uluslar ve Ulusçuluk*, Çev. Büşra Ersanlı, Günay Göksu Özdoğan, Hil Yayıncılık, İstanbul 2008.
- GÖLPINARLI, Abdülbaki, *Yunus Emre: Hayatı ve Şiirleri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010.
- GÖZÜBÜYÜK, A. Şeref- Suna KİLİ, *Türk Anayasa Metinleri: Sened-i İttifaktan Günümüze*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2006.
- HANİOĞLU, Şükrü, “Osmanlıcılık”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, 5. Cilt, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 1389-1393.
- HEPER, Metin- Tanel DEMİREL, “The Press and the Consolidation of Democracy in Turkey”, *Turkey: Identity, Democracy, Politics*, Ed. Sylvia Kedourie, Frank Cass, London, Portland, OR 1996, s.109-123.
- İNALCIK, Halil, “Tanzimat Nedir?”, *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Ed. Halil İnalcık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, Phoenix Yayınevi, Ankara 2006, s. 13-35.
- İNALCIK, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, Çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2005.

JHS
249

*History
Studies*

Volume 6
Issue 6
December
2014

- KARA, İsmail, “İslam Düşüncesinde Paradigma Değişimi: Hem Batılılaşım Hem de Müslüman Kalalım”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce I: Cumhuriyete Devreden Düşünce Mirası, Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi*, Ed. Mehmet Ö. Alkan, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s.250-259.
- KARPAT, Kemal H., “Historical Continuity and Identity Change”, *Ottoman Past and Today’s Turkey*, Ed. Kemal H. Karpat, Brill, Leiden 2000, s.1-28.
- KARPAT, Kemal H., “Ottomanism, Fatherlands and Turkishness” of the State”, *Politicization of Islam: Reconstructing Identity, State, Faith and Community in the Late Ottoman State*, Oxford University Press, Oxford 2001, s.328-352.
- KARPAT, Kemal H., “Kimlik Sorununun Türkiye’de Tarihi, Sosyal ve İdeolojik Gelişmesi”, *Türk Aydın ve Kimlik Sorunu*, Ed. Sabahattin Şen, Bağlam Yayınları, İstanbul 1995, s.23-38.
- KASABA, Reşat, “Greek and Turkish Nationalism in Formation: Western Anatolia 1919-1922”, *European University Institute Working Papers*, Robert Schuman Centre For Advanced Studies, San Domenico, FI 2002.
- KAYALI, Hasan, *Arabs and Young Turks: Ottomanism, Arabism, and Islamism in the Ottoman Empire, 1908-1918*, University of California Press, Berkeley 1997.
- KODAMAN, Bayram- Ahmet Turan ALKAN, “Tanzimat’ın Öncüsü Mustafa Reşit Paşa”, *150. Yılında Tanzimat*, Ed. Hakkı Dursun Yıldız, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992, s.1-10.
- KORAY, Enver, “Yeni Osmanlılar”, *150. Yılında Tanzimat*, Ed. Hakkı Dursun Yıldız, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992, s. 547-565.
- KÖKER, Levent, “Kemalizm/Atatürkçülük: Modernleşme, Devlet ve Demokrasi”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce II: Kemalizm*, Ed. Ahmet İnel, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s.97-112.
- KÖKER, Levent, *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2009.
- KÜÇÜK, Cevdet, “Osmanlı İmparatorluğu’nda ‘Millet Sistemi’ ve Tanzimat”, *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Ed. Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, Phoenix Yayınevi, Ankara 2006, s. 393-403.
- LEWIS, Bernard, *Political Language of Islam*, Chicago University Press, Chicago 1991.
- LEWIS, Bernard, *The Emergence of Modern Turkey*, Oxford University Press, New York 2002.
- MARDİN, Şerif, “Adlarla Oyunlar”, *Kültür Fragmanları: Türkiye’de Gündelik Hayat*, Ed. Deniz Kandiyoti, Ayşe Saktanber, Metis Yayınları, İstanbul 2005, s.127-140.
- MARDİN, Şerif, “Yeni Osmanlı Düşüncesi”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce I: Cumhuriyete Devreden Düşünce Mirası, Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi*, Ed. Mehmet Ö. Alkan, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s.42-53.
- MARDİN, Şerif, *Bediüzzaman Said Nursi Olayı*, İletişim Yayınları, İstanbul 2006.
- MARDİN, Şerif, *Din ve İdeoloji*, İletişim Yayınları, İstanbul 2007.

JHS
250

History
Studies

Volume 6
Issue 6
December
2014

- MARDİN, Şerif, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, İletişim Yayınları, İstanbul 1996.
- MARDİN, Şerif, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, Çev. Mümtaz'er Türköne, Fahri Unan, İrfan Erdoğan, İletişim Yayınları, İstanbul 2009.
- MILLAS, Herkul, "Türk Edebiyatında Yunan/Rum İmajı: Ömer Seyfettin", *Kebikeç*, Y.2, S.3, 1996, s.43-49.
- MILLAS, Herkul, *Türk Romanında 'Öteki': Ulusal Kimlikte Yunan İmajı*, Sabancı Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2000.
- MILLAS, Herkul, *Türk ve Yunan Romanlarında 'Öteki' ve Kimlik*, İletişim Yayınları, İstanbul 2005.
- MILLAS, Herkul, *Yunan Ulusunun Doğuşu*, İletişim Yayınları, İstanbul 1999.
- ORTAYLI, İlber, "Osmanlı'da 18. Yüzyıl Düşünce Dünyasına Dair Notlar", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce I: Cumhuriyete Devreden Düşünce Mirası, Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi*, Ed. Mehmet Ö. Alkan, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s.37-41.
- ORTAYLI, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İletişim Yayınları, İstanbul 1999.
- ÖĞÜN, Süleyman Seyfi, "Türk Milliyetçiliğinde Hâkim Millet Kodunun Dönüşümü", *Türkiye Günlüğü*, S.75, Kış 2003, s. 53-86.
- ÖĞÜN, Süleyman Seyfi, *Modernleşme, Milliyetçilik ve Türkiye*, Bağlam Yayınları, İstanbul 2000.
- PARLA, Jale, "Tanzimat Edebiyatı'nda Siyasi Fikirler", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce I: Cumhuriyete Devreden Düşünce Mirası, Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi*, Ed. Mehmet Ö. Alkan, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s.223-233.
- SHAW, Ezel Kural- Stanford J. SHAW, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye 2*, Çev. Mehmet Harmancı, E Yayınları, İstanbul 1994.
- SHAW, Stanford J., *Between Old and New Ottoman Empire under Sultan III, 1789-1807*, Cambridge University Press, Cambridge 1971.
- SHİSSLER, Holly A., *İki İmparatorluk Arasında: Ahmed Ağaoğlu ve Yeni Türkiye*, Çev. Taciser Ulaş Belge, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2005.
- SNYDER, Louis L., *Macro-Nationalisms: A History of Pan-Movements*, Greenwood Press, Westport, Connecticut 1984.
- SOMEL, Selçuk Akşin, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türk Kimliği", *Cumhuriyet, Demokrasi ve Kimlik*, Ed. Nuri Bilgin, Bağlam Yayınları, İstanbul 1997, s.71-83.
- SOMEL, Selçuk Akşin, "Osmanlı Reform Çağında Osmanlılık Düşüncesi (1839-1913)", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce I: Cumhuriyete Devreden Düşünce Mirası, Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi*, Ed. Mehmet Ö. Alkan, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s.88-116.
- TANPINAR, Ahmet Hamdi, *19uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, Çağlayan Kitabevi, İstanbul 1997.
- TEKELİ, İlhan, "Osmanlı İmparatorluğundan Günümüze Nüfusun Zorunlu Yer Değiştirmesi ve İskan Sorunu", *Toplum ve Bilim*, S.50, Yaz 1990, s.49-72.

JHS
251

**History
Studies**

Volume 6
Issue 6
December
2014

- TİMUR, Taner, *Osmanlı Kimliği*, İmge Kitabevi, Ankara 2000.
- TUNAYA, Tarık Zafer, *Türkiye’nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010.
- ÜLKEN, Hilmi Ziya, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yayınları, İstanbul 1998.
- YAVUZ, Hakan M., “Islam and Nationalism: Yusuf Akçura, Üç Tarz-i Siyaset”, *Oxford Journal of Islamic Studies*, Vol.4, No.2, 1993, p.190-192.
- YAVUZ, Hakan M., “The Patterns of Islamic Identity: Dynamics of National and Transnational Loyalties and Identities”, *Central Asian Survey*, Vol.14, No.3, 1995, p.360-372.
- YETKİN, Çetin, *Siyasal Düşünceler Tarihi II: Hıristiyan ve İslam Siyasal Düşüncesi*, Otopsi Yayınları, İstanbul 2005.
- YILDIRIM, Emre, *Modern Cumhuriyetin Kimlik Arayışları: Kayıp Kimliğin Peşinde Mavi Anadoluculuk Hareketi*, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2012.
- YILDIZ, Ahmet, “*Ne Mutlu Türküm Diyebilene*”, *Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları (1919-1938)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004.
- ZÜRCHER, Erik Jan, *Milli Mücadelede İttihatçılık*, Çev. Nüzhet Salihoglu, İletişim Yayınları, İstanbul 2003.

JHS
252

*History
Studies*

*Volume 6
Issue 6
December
2014*